

الگوی تأمین مالی بنگاه‌های کوچک و متوسط

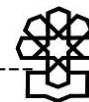
۷. تأمین مالی خرد؛ تجربه جهانی و وضعیت ایران

معاونت پژوهش‌های اقتصادی
دفتر: مطالعات اقتصادی

کد موضوعی: ۲۲۰
شماره مسلسل: ۱۵۱۸۸
آذرماه ۱۳۹۵

فهرست مطالب

۱	چکیده
۳	مقدمه
۴	۱. تعریف تأمین مالی خرد
۵	۲. چارچوب فکری تأمین مالی خرد
۵	۱-۲. آموزه‌های مکتبی تأمین مالی خرد
۱۱	۲-۲. سازوکارهای متداول تأمین مالی خرد
۱۳	۳. تجربیات جهانی تأمین مالی خرد
۱۳	۱-۳. گسترش برنامه‌های تأمین مالی خرد در جهان
۱۵	۲-۳. برنامه‌های تأمین مالی خرد در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا
۱۶	۳-۳. بنگلادش: بنیاد گرامین
۱۷	۴-۳. اندونزی: بانک راکیات
۱۹	۵-۳. هند: مؤسسه اس‌کی‌اس (سوابام کریشی سانگام)
۲۱	جمع‌بندی
۲۲	۴. نهادها و برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران
۲۲	۱-۴. صندوق‌های قرض‌الحسنه (سازمان اقتصاد اسلامی ایران)
۲۳	۲-۴. منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها
۲۵	۳-۴. طرح‌های اعتبارات خرد بانک کشاورزی
۲۷	۴-۴. تعاونی‌های اعتبار
۲۸	۵-۴. طرح‌های اشتغال و خودکفایی کمیته امداد امام خمینی
۳۱	۶-۴. طرح صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی، دفتر امور زنان وزارت جهاد کشاورزی
۳۲	۷-۴. برنامه تأمین مالی خرد مشترک سازمان بهزیستی، بانک کشاورزی و مؤسسه تاک
۳۳	۸-۴. طرح ده‌هزار صندوق تأمین مالی خرد روستایی، پست بانک ایران
۳۴	۹-۴. طرح اقتصاد مقاومتی سازمان بسیج سازندگی
۳۵	۱۰-۴. برنامه تأمین مالی خرد صندوق کارآفرینی امید، ریاست جمهوری
۳۵	جمع‌بندی
۳۶	۵. چالش‌های پیش روی تأمین مالی خرد در ایران
۳۷	۱-۵. رویکرد نادرست دولت در اجرای طرح‌ها و برنامه‌های تأمین مالی خرد
۳۷	۲-۵. نبود رابطه میان تسهیلات و پس‌انداز
۳۸	۳-۵. نبود ساختار نظارتی مناسب
۳۹	۴-۵. نبود تقاضای کافی و نیاز به آموزش و بازاریابی
۴۰	۵-۵. انتخاب نامناسب یا مشخص نبودن گروه هدف
۴۱	۶-۵. مبلغ اندک وام
۴۱	۷-۵. مشکلات فرهنگی
۴۲	راهکارها و پیشنهادها
۴۴	منابع و مأخذ

الگوی تأمین مالی بنگاه‌های کوچک و متوسط ۷. تأمین مالی خرد؛ تجربه جهانی و وضعیت ایران

چکیده

بیش از سی سال است که تأمین مالی خرد به‌عنوان راهکاری مؤثر در کاهش فقر و ایجاد اشتغال طبقات محروم جوامع مطرح شده و به موفقیت‌های چشمگیری در جهان دست یافته است. در حالی که قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، سیاست‌های کلی اشتغال و برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بر ایجاد اشتغال برای همه افراد جامعه از جمله طبقات محروم و مناطق روستایی و حمایت‌های مالی و اعتباری برای نیل به این هدف تأکید می‌کنند، گزارش حاضر به این سؤال می‌پردازد که آیا استفاده از شیوه تأمین مالی خرد در ایران موفق بوده و چگونه می‌توان با روش تأمین مالی خرد به تولد بنگاه‌ها و ایجاد اشتغال کمک کرد.

نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد تأمین مالی خرد ایده خوبی است که در ایران ناقص اجرا شده و برخلاف الگوی اصیل آن و نیز تجربیات موفق جهانی به شکل یک برنامه چندبعدی و دارای سازوکارهای ابتکاری و متفاوت با بانکداری متعارف مورد توجه قرار نگرفته است.

رویکرد نادرست دولت در اجرای طرح‌ها و برنامه‌های تأمین مالی خرد نظیر اجرای برنامه‌های ناگهانی و یکباره که مانند شوک عمل نموده و دسترسی پایدار به خدمات مالی را فراهم نمی‌کنند، آغاز طرح‌هایی با اهداف پوپولیستی بدون پشتوانه کارشناسی و مالی کافی که در عمل به سرعت متوقف شده و یا اثربخشی لازم را ندارند، اعطای تسهیلات یارانه‌ای با اتکای به منابع دولتی بدون تأکید بر گردآوری پس‌انداز گروه‌های هدف که علاوه بر ایجاد رانت و انحراف تخصیص، نرخ بالای نکول وام‌ها را در پی دارد، عدم تشخیص یا انتخاب نادرست گروه هدف که موجب عدم تناسب میان مبلغ وام و نیاز وام‌گیرنده برای راه‌اندازی کسب‌وکار خرد می‌شود؛ موجب ناکامی طرح‌های تأمین مالی خرد در ایجاد اشتغال پایدار برای طبقات محروم کشور شده است.

سازوکار غالب در طرح‌های تأمین مالی خرد در ایران، استفاده از روش اعطای تسهیلات رایج نظام بانکی بدون در نظر گرفتن سایر خدمات مورد نیاز گروه هدف است. به‌نظر می‌رسد بانک‌ها در ایران بستر مناسبی برای گسترش تأمین مالی خرد نیستند، زیرا با توجه به ساختار سهامی و لزوم توزیع سود در نظام بانکی و از طرفی حرمت ربا و مشکلات اجرایی روش‌های مشارکتی، پیاده‌سازی بانکداری خرد توجیه اقتصادی ندارد و انحراف زیاد منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها در تخصیص به وام قرض‌الحسنه نیز براساس آمارهای موجود مشهود است.

تجربه محدودی از اجرای طرح‌هایی که به جای اتکای به منابع دولتی از محل پس‌اندازهای مردمی تأمین منابع کرده‌اند و دولت تنها نقش ترویجی داشته است، در کشور مشاهده می‌شود. در این طرح‌ها با وجودی که تسهیلات بدون وثیقه و ضمانت‌های معمول و تنها با اتکای به سرمایه اجتماعی گروه وام‌گیرنده پرداخت می‌شود، نرخ بازپرداخت تسهیلات در حدود ۱۰۰ درصد است. در این ساختار که حجم کوچک وام با توجه به محدودیت منابع مالی متکی بر پس‌انداز روستاییان، امکان ایجاد اشتغال پایدار و تغییر سطح اقتصادی وام‌گیرندگان را محدود می‌کند، کمک مالی دولت به صندوق‌های تأمین مالی خرد می‌تواند گره‌گشا باشد.

برای نیل به اهداف برنامه‌های تأمین مالی خرد علاوه بر اصلاح رویکرد دولت و پایبندی به اصول این شیوه از تأمین مالی، به مسئله رشد شتابان تجارت جهانی و ورود رسمی و غیررسمی کالاهای خارجی به‌عنوان عامل شکست هرگونه برنامه تأمین مالی خرد در ایران باید توجه ویژه داشت. وجود کالاهای رقیب ارزاقیمت مانع از ایجاد تقاضا برای کالاهای تولید شده توسط کسب‌وکارهای خرد خواهند بود. بدین منظور استفاده‌کنندگان از خدمات تأمین مالی خرد باید توسط نهادهای آموزشی و پژوهشی در زمینه بازاریابی و تولید محصول متناسب با نیاز بازار حمایت و هدایت شوند.

همچنین باید میان دستگاه‌های دولتی که در زمینه تأمین مالی خرد سابقه و تجربه دارند و سازمان‌هایی که به‌تازگی به این حوزه ورود می‌کنند هماهنگی لازم برای انتقال تجربیات ایجاد شود و از شروع طرح‌هایی بدون ملاحظه عملکرد طرح‌های قدیمی‌تر، بدون هماهنگی با سایر سازمان‌ها و نهادهای مرتبط دولتی و یا بدون پیش‌بینی منابع مالی لازم اجتناب شود.

بنابراین هر طرح و برنامه جدید تأمین مالی خرد در ایران با هدف ایجاد اشتغال و رفع فقر و محرومیت باید با رعایت ملاحظات زیر اجرایی گردد:

- الزام به ارائه عملکرد طرح در ایجاد اشتغال پایدار،
- اتکای بیشتر به پس‌اندازهای مردمی به جای منابع دولتی،
- الزام به ایفای نقش ترویجی دولت (مواردی مانند رفع نیازهای آموزشی و بازاریابی و هدایت تولید محصول متناسب با نیاز بازار) به جای رویکرد تأمین و تزریق صرف منابع مالی،
- استفاده از تجربیات نهادهای باسابقه در تأمین مالی خرد در ایران،
- هماهنگی میان سازمان‌ها و نهادهای دولتی مرتبط با طرح‌های تأمین مالی خرد،
- در اولویت قرار دادن صندوق‌ها و تشکل‌های باسابقه و سازمان‌یافته برای کمک مالی دولت به‌جای ایجاد نهاد و سازمان جدید با توجه به دشواری‌های شکل‌گیری نهادهای تأمین مالی خرد به ویژه در محیط‌های روستایی.

جنبش تأمین مالی خرد در مواجهه با پدیده شکست بازار و نیز شکست دولت در اعطای اعتبارات به فقرا و افراد کم‌درآمد توسط محمد یونس در اوایل دهه ۱۹۷۰ در بنگلادش آغاز شد. اطلاعات نامتقارن، هزینه‌های معاملاتی بالا نسبت به اندازه کوچک وام‌ها، توزیع جغرافیایی فقرا در نقاط محروم، تعداد زیاد قرض‌گیرندگان و بازده کم سرمایه‌گذاریشان، الزامات وثیقه‌ای بانک‌ها و مؤسسات مالی و نبود انعطاف‌پذیری در چگونگی بازپرداخت اعتبار از جمله دلایل شکست بازار در ارائه خدمات مالی متعارف به فقرا محسوب می‌شود که در مطالعات مختلف از جمله رولات (۱۹۹۷)، چیروا (۱۹۹۹)، مرداک (۲۰۰۰)، داسگوپتا و راثو (۲۰۰۳) به آنها اشاره شده است. طبق مطالعه بانک جهانی (۲۰۰۱)، تأسیس نهادهای مالی توسط دولت‌ها برای اعطای اعتبارات ارزان به افرادی که از بازارهای مالی رسمی به ویژه در نقاط روستایی بیرون مانده‌اند، نیز به نتیجه مطلوب نرسید. تصور دولت‌ها بر این بود که فقرا تنها به اعتبارات ارزاقیمت نیاز دارند و از درخواست ایشان برای پس‌انداز غفلت می‌شد. لذا مؤسسات وام‌دهنده از نظر مالی پایدار نبودند و برنامه‌های حمایتی به دلیل زیان‌های وارده با شکست مواجه شدند. نرخ‌های سود یارانه‌ای نیز سبب شد گروه‌های هدف از این خدمات بهره‌مند نشوند.^۱

طی دهه‌های اخیر، تأمین مالی خرد به کاهش فقر، افزایش درآمد و بهبود استانداردهای زندگی میلیون‌ها انسان کمک کرده است. بانک جهانی سال ۲۰۰۵ را سال «اعتبار خرد» اعلام کرد تا استفاده از این شیوه در جهان گسترش یابد. امروزه این شیوه از تأمین مالی، یکی از پرکاربردترین روش‌ها برای کاهش فقر به شمار می‌آید، زیرا به مردم فقیر کمک می‌کند تا از طریق به‌دست آوردن فرصت‌های خود اشتغالی و راه‌اندازی کسب‌وکار خرد به استقلال معیشتی برسند. اما با گذشت بیش از ۳۰ سال از به‌کارگیری این سازوکار، نقص‌ها و چالش‌های آن نیز بیش از پیش نمایان شده و لذا نباید آن را بهترین و یا تنها درمان فقر و بیکاری تصور کرد.

تلاش برای رفع فقر و ایجاد فرصت‌های عادلانه اشتغال برای همه افراد جامعه در اصول بیست‌وهشتم و چهل‌وسوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و سیاست‌های کلی اشتغال مورد توجه قرار گرفته و همچنین در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران به حمایت‌های مالی و اعتباری در راستای اشتغال‌زایی برای اقشار محروم و مناطق روستایی اشاره شده است. مواد (۳۹)، (۸۰) و (۱۹۴) برنامه پنجم و بخش توازن منطقه‌ای، توسعه روستایی و توانمندسازی فقرا در پیش‌نویس برنامه ششم به این موارد اختصاص داده شده است. اما اینکه در عمل و در طی سال‌های پس از انقلاب، تأمین مالی خرد تا چه حد در کشور اثربخش بوده و به اهداف خود یعنی ایجاد اشتغال و رفع فقر دست یافته و چگونه می‌توان از این روش به شکل بهینه در کشور استفاده کرد مسئله‌ای است که این گزارش تلاش می‌کند

پس از مرور مکتب و سازوکارهای تأمین مالی خرد از دیدگاه محمد یونس، مبتکر این روش و پرداختن به تجربیات جهانی در این خصوص و نیز سوابق و تجربه ایران، در پی پاسخ به آن باشد.

۱. تعریف تأمین مالی خرد

تأمین مالی خرد^۱ عبارت است از برنامه‌ای که محدوده وام‌های بسیار کوچک را با هدف خوداشتغالی به مردم بسیار فقیر گسترش می‌دهد.^۲ این برنامه‌ها جایگزین برنامه‌های متداول بانکی برای اقشار فقیر و آسیب‌پذیر جامعه هستند که در نظام بانکی کنونی از صلاحیت کافی برای بهره‌مندی از وام‌های بانکی برخوردار نیستند. معمولاً فرآیندها و رویه‌های مربوط به این شکل از تأمین مالی، ساده و سریع هستند. زمان بازپرداخت وام کوتاه‌مدت بوده و شیوه تقسیط انعطاف‌پذیر است. دوره‌های بازپرداخت نیز می‌تواند در مقیاس روزانه، هفتگی یا ماهیانه باشد. غالباً ضمانت جمعی توسط اعضای گروه وام‌گیرنده، جایگزین اخذ وثیقه به‌عنوان ضمانت می‌شود.^۳

طبق تعریف بانک توسعه آسیایی (۲۰۰۰)، تأمین مالی خرد عبارت از دامنه وسیعی از خدمات مالی نظیر سپرده‌ها، وام، خدمات پرداختی، انتقال پول و بیمه به فقرا و خانوارهای با درآمد کم و کارگاه‌های کوچک آنهاست. مؤسساتی که تحت نامی واحد به نام تأمین مالی خرد قرار می‌گیرند وجه اشتراکشان تعهد و الزام به ارائه خدمت به مشتریانی است که از بخش رسمی بیرون مانده‌اند و تقریباً همه قرض‌گیرندگان از این مؤسسات، وام‌های خرد را برای تأمین مالی فعالیت‌های خود اشتغالی‌شان استفاده می‌کنند.^۴ یکی دیگر از اصطلاحات رایج در این حوزه، اعتبار خرد^۵ است، که با مفهوم تأمین مالی خرد همپوشانی دارد. اعتبار خرد به معنای دادن وام‌های بدون وثیقه به فقرا برای حمایت از کسب‌وکارهای درآمدزا و با هدف رهایی از فقر است.

در سال‌های اخیر، مفهوم تأمین مالی خرد اسلامی نیز مورد توجه کارشناسان این حوزه قرار گرفته است. منظور از نسخه اسلامی، عمدتاً این بوده که راه‌ها و روش‌های تأمین مالی مطابق با شریعت اسلامی باشند. یکی از شرایط مهم تطابق با شریعت، دوری از رباست. دو رویکرد قابل‌تصور برای تأمین مالی خرد اسلامی عبارت است از رویکرد خیریه‌محور و رویکرد سودمحور. رویکرد نخست همان قرض‌الحسنه است و در رویکرد دوم می‌توان از انواع عقود اسلامی استفاده کرد. محمد (۲۰۱۲)، با اتکا به بعضی پژوهش‌ها ادعا می‌کند که ۷۲ درصد مردم ساکن در کشورهایی که اکثریت جمعیت آنها مسلمان است، از خدمات مالی مغایر با اصول مالی اسلامی پرهیز می‌کنند. بنابراین تطبیق سازوکارهای تأمین مالی با

1. Microfinance

2. Mohamed, Mamode Raffick Nabee, 2012.

۳. اعجاز احمدخان و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۶.

۴. بانک کشاورزی، ۱۳۹۲، ص ۲۴.

5. Micro Credit

احکام اسلامی نیز یکی از عوامل تأثیرگذار بر چگونگی گسترش اجتماعی آن است.

۲. چارچوب فکری تأمین مالی خرد

تأمین مالی خرد فراتر از چند تکنیک یا ابزار مالی است. این سبک تأمین مالی، ریشه در نگرش‌ها و باورهایی دارد که در مقابل اندیشه‌های رایج در نظام بانکی پیشین خود قرار گرفته‌اند. بنابراین باید در کنار شناخت سازوکارها و مدل‌های اجرایی تأمین مالی خرد، به عناصر مکتبی آن نیز توجه داشت. دست کم دو لایه «مکتب» و «سازوکار» برای تبیین این پدیده معرفی می‌شود.

محمد یونس، یکی از پخته‌ترین نگاه‌های مکتبی به تأمین مالی خرد را دارد. او که مؤسس بانک گرامین^۱ بنگلادش و برجسته‌ترین ترویج‌کننده تأمین مالی خرد در جهان است، توانست به دلیل فقرزدایی گسترده از کشور بنگلادش طی سه دهه و نشر مفاهیم و اصول تأمین مالی خرد به سراسر جهان، جایزه صلح نوبل را در سال ۲۰۰۷ دریافت کند. مروری بر نگاه مکتبی او نشان می‌دهد که چارچوب فکری او تا چه اندازه در ایجاد و موفقیت سازوکارهای تأمین مالی خرد نقش داشته است. در ادامه به اصول فکری مکتب تأمین مالی خرد اشاره می‌شود و پس از آن سازوکارهای موجود مطالعه می‌شوند.

۲-۱. آموزه‌های مکتبی تأمین مالی خرد^۲

چارچوب فکری نوینی که محمد یونس، مؤسس بانک گرامین پایه نهاده است، با انتقاد از نظام اقتصادی و بانکداری رایج آغاز می‌شود. از نظر او، پیشرفت اقتصادی به‌ویژه در کشورهایی که رشد مداوم یا پرشتابی را تجربه می‌کنند، الزاماً با پیشرفت اجتماعی همراه نشده است. در آمریکا، چین و بسیاری کشورهای دیگر، رشد اقتصادی متناظر با آسیب‌زدن به محیط زیست و دامن زدن به مشکلات ناشی از فقر در دو بُعد تعداد فقرا و فاصله بین غنی و فقیر بوده است.

ایده بازار آزاد علیرغم تمام دستاوردهای خیره‌کننده‌ای که برای توسعه اقتصادی داشته، باعث عقب‌ماندگی جمعیت زیادی از انسان‌ها شده است. ۹۴ درصد درآمد دنیا به ۴۰ درصد جمعیت و تنها ۶ درصد آن به ۶۰ درصد باقی‌مانده می‌رسد. بازارهای نامحدود امروز به شکل فعلی‌شان، برای حل مشکلات اجتماعی طراحی نشده‌اند و بر عکس، حتی ممکن است مشکلاتی مانند فقر، بیماری، آلودگی، فساد، جرم و نابرابری را افزایش دهند.

در نگاه یونس، تجارت جهانی یک آزادراه بزرگ است، با هزاران خط که از تمام دنیا می‌گذرد. اگر هیچ چراغ راهنمایی و هیچ محدودیتی برای سرعت وجود نداشته باشد و محدودیتی برای اندازه خودروها

1. Grameen Bank

۲. یونس، ۱۳۸۸، صص ۸-۱۳ و صص ۱۱۰-۱۱۹.

و نشانگر خط‌ها موجود نباشد، تمام آزادراه با کامیون‌های بزرگ اقتصادهای بزرگ جهانی پر می‌شود و خودروهایی کوچک مانند وانت باری یک مزرعه‌دار و یا کالسکه‌های کوچک، همه از آزادراه خارج خواهند شد. بنابراین به قوانینی نیاز است که ثروتمندان نتوانند شرایط را به راحتی به نفع خود تغییر دهند و از منافع فقرا هم حمایت شود.

ازجمله اصول فکری رایج در بازار آزاد کنونی، اصل بیشینه‌سازی سود است. این اصل به تنهایی تضمین‌کننده پیشرفت متعادل اقتصادی نیست. برای مثال، یکی از آثار منفی سیاست‌های بیشینه‌سازی سود توسط شرکت‌های بزرگ این است که در بخش‌هایی از اقتصاد، تجارت بر روی فروش محصولات لوکس به کسانی که آنها را لازم ندارند تمرکز می‌کند، زیرا سود بیشتری از این کار حاصل می‌شود. در طرف دیگر فقرا از امکانات رفاهی حداقلی هم محروم هستند.

امروزه یکی از ایده‌های اصلاح رفتار بازیگران بازار آزاد، تأکید بر مسئولیت اجتماعی آنان است. اما پذیرش مسئولیت اجتماعی توسط شرکت‌های خصوصی (و حتی دولتی) دشوار است، زیرا بیشینه‌سازی سود اصالت دارد. این شرکت‌ها می‌توانند در حالت ایدئال ضمن حفظ سود خود، از آسیب‌زدن به مردم و زیست‌بوم خودداری کنند، یا به پیشرفت این دو اهتمام داشته باشند. اما واقعیت این است که مدیران این شرکت‌ها با این هدف و مسئولیت قانونی انتخاب شده‌اند که سود و ارزش شرکت را افزایش دهند. پس مسئولیت اجتماعی تنها یک شعار خواهد بود که می‌تواند به راحتی مورد سوءاستفاده قرار بگیرد. ایده دیگری که برای غلبه بر چالش‌های بازار آزاد مطرح شده است، مقرراتگذاری بازار توسط دولت‌هاست. بسیاری این تصور را دارند که اگر بازار آزاد نمی‌تواند مشکلات اجتماعی را حل کند، دولت می‌تواند از طریق سیاست‌های تنبیهی یا تشویقی به مسیر بنگاه‌های خصوصی جهت بدهد. اما واقعیت این است که دولت نیز یک نهاد اقتصادی است و منافی دارد که در رقابت‌های داخلی و بین‌المللی تأمین می‌شوند. همچنین دولت می‌تواند ناکارآمد، کند، فاسد و بوروکراتیک باشد. بنابراین دولت می‌تواند سهمی داشته باشد، اما به تنهایی نخواهد توانست مشکلات یاد شده را حل کند.

راهکار پیشنهادی دیگر، بهره‌گیری از مؤسسه‌های غیرانتفاعی و خیریه‌هاست. این سازمان‌ها به دلیل وابستگی مالی به افراد خیر و دولت‌ها، به شدت تحت تأثیر وضعیت اقتصادی حامیان خود هستند. ضمن اینکه در کشورهای فقیرتر، منابع خیریه نیز کمتر از کشورهای ثروتمند است. در کنار این خیریه‌ها، مؤسسات چندجانبه بین‌المللی مانند بانک جهانی هم برنامه‌هایی برای فقرزدایی دارد. اما از نظر یونس، اینها هم مانند دولت‌ها، بوروکراتیک، محافظه‌کار، کند و بسیاری اوقات در خدمت منافع خودشان هستند. این نهادها هم مانند خیریه‌ها از نظر بودجه وابسته هستند و سیاست‌های آنها نیز دارای تناقض و ناسازگاری است. معمولاً این سازمان‌ها از طریق دولت‌ها کار می‌کنند و ورود مستقیمی به مبارزه با فقر ندارند.

چرا نهادها و سیاست‌های موجود نتوانسته‌اند عملکرد قابل انتظار را داشته باشند؟ در ریشه‌یابی این

مشکل می‌توان ادعا کرد که مشکل اصلی تمام این نهادها، در پیش‌فرض‌ها و اصول فکری حاکم بر آنهاست. انتقاد از این اصول را می‌توان در دو حوزه «نگرش به جامعه» و «نگرش به کسب‌وکار» دسته‌بندی کرد.

۱-۱-۲. بازتعریف نگرش به جامعه^۱

برای بازتعریف نگرش به جامعه، پیش‌فرض‌های اقتصادی رایج با پیش‌فرض‌های متفاوتی جایگزین می‌شوند که منظومه فکری جدیدی را در رفتار اقتصادی نسبت به مردم می‌سازند. در ادامه پیش‌فرض‌های رایج و پیش‌فرض‌های بدیل در کنار هم بیان می‌شوند تا امکان مقایسه این دو فراهم باشد.

-انسان‌شناسی و رفتارشناسی اقتصادی

از نظر یونس، سرمایه‌داری دیدی محدود از طبیعت بشر دارد و او را موجودی تک‌بعدی می‌بیند که تنها در پی بیشینه‌ساختن سود است. مفهوم بازار آزاد و بسیاری از نظریه‌های اقتصادی هم روی این بُعد پایه‌گذاری شده‌اند. اما انسان تک‌بعدی نیست و اجباری هم وجود ندارد که همه به فکر بیشینه‌سازی سود مالی باشند. بسیاری از انسان‌ها هستند که سود مالی را فدای نیازهای دیگر خود می‌کنند. یکی از این نیازها می‌تواند کمک به پیشرفت هم‌نوعان باشد. در این صورت شیوه‌های دیگری از فعالیت اقتصادی هم به رسمیت شناخته می‌شوند که در آنها سود مالی اصالت ندارد.

-منشأ اعتبار (اعتبار سرمایه‌سالار و آپارتاید مالی)

در سامانه‌ها و رویه‌های کنونی بانکی و مالی، مردم فقیر فاقد اعتبار هستند. از این‌رو افراد کم‌درآمد پرکار، بیشترین هزینه را برای بهره‌مندی از خدمات مالی می‌پردازند. یونس معادله را به نفع اعتبار انسانی تغییر داده و ادعا می‌کند که بانک‌های متداول، ارزش مردم را ندارند. در نتیجه این تغییر دیدگاه، ارزش انسان‌ها احیا شده و بیشتر از ارزش سرمایه‌های مالی خواهد بود.

-ارزش‌های بنیادین توسعه

هم‌اکنون در استراتژی توسعه، تمرکز روی انباشت سرمایه و دستاوردهاست. پس این‌گونه نتیجه گرفته می‌شود که اعتبار خرد تأثیر عمده‌ای روی توسعه اقتصادی ندارد. این موضوع هنگامی صادق است که توسعه را با درآمد سرانه و مصرف سرانه بسنجیم و از استعدادها و ظرفیت‌های انسانی چشم‌پوشی کنیم. این تمرکز باید به سمت انسان‌ها و ابداعات آنها تغییر جهت دهد. بیش از هر چیز، وظیفه توسعه روشن کردن موتور خلاقیت فردی است. برنامه‌ای که صرفاً نیاز جسمی یک فقیر را برآورده کند یا برای او شغلی فراهم کند، برنامه درستی نیست، مگر اینکه منجر به کشف استعداد و خلاقیت در او شود.

- شیوه خدمت‌رسانی به فقرا: ماهی یا ماهی‌گیری

شاید در کتاب‌ها یاد دادن ماهی‌گیری به یک نیازمند، برتر از ماهی‌گرفتن برای او دیده شده باشد، اما

نظام حمایتی کنونی نتوانسته بر اساس این تفکر کار کند. مبنای بسیاری از برنامه‌های مبارزه با فقر این است که خدمت اجتماعی مورد نیاز فقرا، تأمین معیشت از طریق برآورده ساختن نیازهای مالی است. اما در نگاه متعالی به انسان، خدمت اجتماعی مورد نیاز فقرا، اعتباربخشی برای ساختن زندگی آنهاست. از این رو، اعانه به جای اینکه اعتماد به نفس و خودکفایی ایجاد کند، مردم را وابسته می‌کند.

- تعریف فقر

در بسیاری از برنامه‌های کلان اقتصادی، فقر و غنا عمدتاً با میزان درآمد خانوار سنجیده می‌شود. در نگاهی دقیق‌تر، فقر با معیارهای متنوع‌تری ارزیابی می‌شود؛ همچون درآمد خانوار، برخورداری از مسکن و زیرساخت‌های مناسب، برخورداری از سلامت جسمی، برخورداری از آموزش و تحصیلات اولیه، برخورداری از پس‌انداز، بهره‌مندی از امکانات رفاهی متعارف و ... فقر در هر جامعه‌ای معنا و شاخص‌های خاص خود را دارد که باید فهمیده شود تا فقرزدایی هدفمند، آگاهانه و مؤثر باشد.

- بار مسئولیت بانک

در نظام مالی کنونی، اگر وام‌دهنده مشکلی با وام‌گیرندگان دارد، مقصر اصلی را مشتری و مخاطب خود معرفی می‌کند. اما نظام مسئولیت‌پذیرتر آن است که می‌گوید که مشکل از سیاست‌ها و قوانین وام‌دهنده است که با نیاز مخاطب تنظیم نشده است و حق را به وام‌گیرنده می‌دهد.

- اعتماد به استعداد ذاتی فقرا

نگاه کنونی، فقرا را اشیایی فاقد قدرت بازیگری مستقل در نظر می‌گیرد که از استعدادهای فراوان آنها چشم‌پوشی می‌شود. در ادبیات کارآفرینی، این باور وجود دارد که تنها تعداد اندکی از مردم این استعداد را دارند که فرصت‌های تجاری را شناسایی کنند و نیز تعداد کمی شجاعت ریسک‌کردن منابعشان را با هدف ایجاد فرصت‌های تجاری دارند. اما می‌توان باور داشت که اگر به مردم فقیر اجازه داده شود که انرژی و خلاقیت خود را رها سازند، فقر به سرعت ناپدید خواهد شد. همه انسان‌ها یک مهارت ذاتی حداقلی دارند که همان زنده ماندن است.

- معیار موفقیت در خدمت‌رسانی

نظام تشویقی سازمانی رایج در بانک جهانی این است که موفقیت کارمندان با وام‌هایی که با موفقیت مذاکره کرده‌اند سنجیده می‌شود، نه اثر آن وام‌ها. اما در نظام تشویق سازمانی مؤسسه گرامین، هر کارمند بر اساس موفقیت سازمان در دستیابی به اهداف اجتماعی تشویق می‌شود.

- ضمانت بازپرداخت وام

این باور در نظام بانکی نهادینه است که اعطای وام بانکی به وثیقه یا سابقه اعتباری نیاز دارد و تنها ضمانت معتبر برای بازپرداخت وام، انگیزه مالی و مجازات قانونی است. با عبور از نگاه ماشینی به انسان می‌توان دید که انسان موجودی اجتماعی است و انگیزه اجتماعی وام‌گیرنده برای بازپرداخت وام می‌تواند

قوی تر از انگیزه مالی او باشد. این حقیقت دستکم طی چند دهه توسط بانک گرامین و نهادهای مشابه تجربه شده است.

-سبک اشتغال زایی

باور عمومی این است که راه حل مبارزه با فقر، ایجاد اشتغال سازماندهی شده و ماشینی است؛ تنها راه کمک به فقرا، دادن شغل به آنهاست و تنها نوع استخدام مورد تأیید کتابهای درسی اقتصاد، استخدام با دستمزد ساعتی است. در ادبیات اقتصادی، برای کسانی که زندگیشان را از طریق خوداشتغالی اداره می کنند، جایی وجود ندارد. اما در جهان واقعی این کاری است که فقرا در همه جا انجام می دهند و خوداشتغالی برجسته ترین راهکار تأمین معیشت و شکوفایی استعدادهای فقراست.

-جامعه شناسی نیروی کار

در نظریه های اقتصادی و با هدف ساده سازی، نیروی کار زن و مرد متمایز نمی شوند و نگاه به جهان مردم محور است. در دنیای واقعی، مردان، زنان و کودکان واحدهای تجاری نیستند، بلکه انسان هایی با ظرفیت ها و نیازهای متفاوت هستند. وام دادن به زنان اثری آبخاری دارد، که به تمام خانواده و در نهایت به جامعه سود اجتماعی و اقتصادی می رساند. در جامعه بنگلادش، هنگامی که مردان کسب درآمد می کنند برای خودشان خرج می کنند، اما درآمد زنان به تمام خانواده، به ویژه کودکان سود می رساند.

-سطح مسئولیت پذیری

در دیدگاهی حداقلی، مسئولیت نهاد مالی مبارزه با فقر، صرفاً تأمین مالی دیده می شود که در بهترین حالت با سازوکارهای تأمین مالی خرد به شکل جدید و مؤثرتری می رسد. عاملان اقتصادی، تنها خود را در قبال استفاده از یک ابزار که شیوه کار با آن را یاد گرفته اند مسئول می دانند. اما با نگاه پدران و دلسوزانه نسبت به جامعه فقیر، تأمین مالی خرد یک هدف نیست، یک وسیله در کنار وسایل دیگر برای بهبود زندگی فقراست. مشی نظری و عملی بانک گرامین مؤید این بینش است که مسئولیت نهاد مبارزه با فقر پیگیری تمام ابعاد مشکلات جامعه مخاطب تا رساندن آنان به پیشرفت مطلوب است، نه اینکه با یک یا چند طرح جزئی، رفع تکلیف شود.

۲-۱-۲. بازتعریف نگرش به کسب و کار: کسب و کار اجتماعی^۱

محمد یونس گونه ای جدید از کسب و کار را تعریف می کند و در مقابل گونه رایج آن قرار می دهد، که تنها ارزش کلیدی اش، پیشینه سازی سود بوده است. این گونه متفاوت که «کسب و کار اجتماعی» نامیده می شود، زیرمجموعه ای از کارآفرینی اجتماعی است. کارآفرینان، کسب و کار اجتماعی را برای دنبال کردن اهداف اجتماعی خاصی راه اندازی می کنند، نه برای سودهای شخصی.

می توان دو نوع کسب و کار اجتماعی تعریف کرد. یک نوع که به جای پیشینه سازی سود سهام داران،

روی مزایای اجتماعی تمرکز کرده است و نوع دیگری که به دنبال بیشینه‌سازی سود است، اما سود سهام آن متعلق به فقراست. نوع نخست پدیده نویی است که نیاز به شناخت بیشتر دارد.

کسب و کارهای نوع نخست، مانند بسیاری شرکت‌های دیگر برای بیشینه‌سازی سود طراحی شده‌اند، اما هدف‌هایشان متفاوت است. سود تولید شده در کسب و کار اجتماعی به جای آنکه به جیب سهام‌دارانش برود، در خود شرکت دوباره سرمایه‌گذاری می‌شود و در نهایت به شکل قیمت کمتر، کیفیت بهتر و دسترسی بیشتر به گروه‌های هدف می‌رسد. اگرچه سهام‌داران نفع مالی از بیشینه‌شدن سود نمی‌برند، سودآوری شرکت تضمین‌کننده بازپرداخت سرمایه‌گذاران در بلندمدت و پابرجایی کسب و کار است.

مهمترین تفاوت‌های کسب و کار اجتماعی با خیریه را می‌توان در خودکفایی کسب و کار، بازپرداخت سرمایه سرمایه‌گذاران و جذابیت چالش‌های کارآفرینی آن برای کارآفرینان و مدیران خلاق و ماجراجو دانست. این سه عامل به برتری بی‌چون و چرای کسب و کار اجتماعی نسبت به خیریه‌ها در مبارزه با فقر می‌انجامند.

باید توجه داشت که در دنیای واقعی، یک کسب و کار اجتماعی با کسب و کارهای دیگر رقابت می‌کند. رقابت با کسب و کارهای با هدف بیشینه‌سازی سود، عمدتاً برای افزایش سهم بازار است. رقابت با کسب و کارهای اجتماعی مشابه نیز برای ارائه خدمات اجتماعی برتر است، که نهایتاً می‌تواند به رقابتی برای جذب منابع مالی از سوی سرمایه‌گذاران تبدیل شود. در این چارچوب، کسب و کارهای اجتماعی از ورود رقیب دیگر متضرر نمی‌شوند و در فضایی از رقابت سازنده قرار دارند.

یونس ساختار ترکیبی را برای کسب و کار اجتماعی نمی‌پسندد. منظور از ساختار ترکیبی این است که شرکت مثلاً بخواهد ۶۰ درصد منابع را به پیگیری اهداف اجتماعی و ۴۰ درصد را به اهداف شخصی (سود سهام‌داران) اختصاص دهد. از نظر او به دلیل تعارض‌های این دو نوع هدف، مدیران مجموعه نهایتاً به سمت بیشینه‌سازی سود گام برخواهند داشت. واقع‌بینانه‌تر این است که دو مدل خالص و متمایز وجود داشته باشد: مدل سود بیشینه و مدل کسب و کار اجتماعی. در این چارچوب، یکی از بهترین راه‌های ترکیب کسب و کار اجتماعی با کسب و کار بیشینه‌سازی سود، تشکیل سبد سرمایه است که سهام‌دار بداند بخشی از سرمایه در یک کسب و کار اجتماعی و بخشی دیگر در کسب و کار پرسود سرمایه‌گذاری شده است.

گسترش مصادیق کسب و کار اجتماعی هم به نیروی انسانی و هم منابع مالی نیاز دارد که تأمین آنها نه تنها غیرممکن نیست، بلکه با تعریف درست و دقیق کسب و کار، می‌تواند در مقیاسی بزرگ دست‌یافتنی باشد. منابع مالی به‌طور کلی می‌توانند از دو راه تأمین شوند: از طریق اعتبارات بانکی و جوه و با اتکا به ضمانت یک نهاد بین‌المللی یا دولت مبنی بر عدم نیاز به وثیقه برای وام‌های خرد؛ یا از طریق جذب سرمایه به نهاد وام‌دهنده. برای روش دوم نیز می‌توان سپرده‌ها را از سطح جامعه گردآوری کرد یا

اینکه از طریق صندوق‌های مالی عمده، مقادیر بزرگی از سرمایه را تأمین کرد. مراجعه به چنین صندوق‌هایی می‌تواند سربار مدیریتی را هم به خوبی کاهش دهد. کمک‌هایی که هم‌اکنون به‌عنوان خیریه جمع‌آوری می‌شوند می‌توانند سرمایه بزرگی برای کسب‌وکار اجتماعی باشند. این کمک‌ها می‌تواند در یک صندوق مالی عمده جمع شود، یا توسط خود وام‌دهنده دریافت شود.

۲-۲. سازوکارهای متداول تأمین مالی خرد^۱

بر پایه نگرش‌هایی که پیش از این مرور شد، سازوکارهایی طراحی شده‌اند تا خدمات اجتماعی فقرزدایی را به فقرا ارائه کنند. شایان توجه است که الزاماً تمام مدل‌های تأمین مالی خرد، از تمام این سازوکارها استفاده نمی‌کنند. در واقع فهرستی که در ادامه ذکر می‌شود، یک مجموعه عمومی از سازوکارهاست که در تجربه‌های مختلف تأمین مالی خرد (و اهداف جانبی آن) و به‌ویژه در بانک گرامین بنگلادش مشاهده شده است. این موارد، سازوکارهای خاص این حوزه هستند و نیازی به بیان سازوکارهای عام تأمین مالی مانند تنظیم نرخ بهره نیست.

۲-۲-۱. سازوکارهای اعتبار خرد

- **وثیقه‌زدایی:** انسان فقیر دارای اعتبار ذاتی و برخوردار از استعدادهایی است که با همیاری مالی شکوفا می‌شود و از این‌رو وام‌دادن به فقرا برای خوداشتغالی و شکوفایی زندگی، بی‌نیاز از وثیقه است. استفاده از روش‌هایی مانند تعهد مشترک (نظارت و فشار همسانان) و در واقع ایجاد وثیقه اجتماعی جایگزین وثیقه‌های متعارف نظام بانکی می‌شود.

- **تنوع برنامه‌های پرداخت و بازپرداخت:** با توجه به تنوع خوداشتغالی و چالش‌های بازپرداخت وام برای فقرا، از طرح‌های متنوعی استفاده می‌شود.

- **متناسب‌سازی دوره بازپرداخت:** وام‌های خوداشتغالی کوچک هستند و برای خودکفایی زودبازده کسب‌وکاری کوچک تعریف می‌شوند و از این‌رو متناسب با شرایط خوداشتغالی، دوره بازپرداخت وام به گونه‌ای تنظیم می‌شود که فشار متعادلی بر دوش وام‌گیرنده باشد.

- **کاهش مبلغ و تناوب پرداخت اقساط:** بازپرداخت وام در دوره‌های هفتگی یا کمتر یا بیشتر انجام می‌شود. تأکید بر این است که با کاهش این دوره زمانی، مبلغ قسط کاهش یابد و ارتباط وام‌گیرنده و وام‌دهنده تقویت شود.

- **اعتباردهی مبتنی بر گروه:** هر وام‌گیرنده متعلق به یک گروه چند نفره (۵ نفره) خودساخته متشکل از دوستان است. اعضای گروه مسئول بازپرداخت معوقات اقساط هم‌گروهی خود نیستند؛ اما به گروهی که یکی از اعضای آن بدهکار است، اعتبار مجدد اعطا نمی‌شود.

۱. همان، صص ۳۰-۳۸ و صص ۱۲ و ۸۷.

- **ایجاد فشار اجتماعی:** تعداد مشخصی از گروه‌ها (۱۰ تا ۱۲ گروه ۵ نفره) در جلسات هفتگی مرکزی در روستا گردهم می‌آیند تا بازپرداخت وام، درخواست‌های جدید و همفکری برای ایده‌های نو انجام شود و فشار اجتماعی برای تداوم موفقیت نظام مالی فراهم شود.

- **ایجاد انگیزه‌های پویا:** در صورت بازپرداخت مناسب وام از سوی فقرا، امکان استفاده از روش‌هایی نظیر وام‌دهی صعودی (افزایش مبلغ وام در نوبت بعدی) برای آنها فراهم می‌شود.

۲-۲-۲. سازوکارهای مدیریتی

- **خودکفاسازی شعب جدید از طریق تأمین محلی سرمایه:** هر شعبه جدیدی که در یک منطقه فقیرنشین ایجاد می‌شود، برای وام‌دادن نیازمند سرمایه اولیه است که به جای دریافت آن از شعبه مرکزی، از سپرده‌های وام‌گیرندگان و غیر آنان استفاده می‌کند.

- **گسترش مردمی کسب‌وکار:** مدیر هر یک از تجمع‌های مرکزی روستا، با رأی خود اعضا انتخاب می‌شود. بنابراین مدیریت فرآیندهای اجتماعی دریافت و بازپرداخت وام و تقویت خوداشتغالی با مشارکت محلی و بر اساس هنجارها و ارزش‌های بومی هر محل به پیش می‌رود.

- **استخدام کارمند از میان فقرا:** هم برای خدمات مالی و بانکی و هم برای خدمات دیگر مانند خدمات تلفن و اینترنت و نظایر آن، که به جامعه مخاطب ارائه می‌شود، مردم فقیر که استعداد و مهارتشان شکوفا نشده به خدمت گرفته می‌شوند. این کار ضمن برآورده ساختن اهداف اجتماعی و فقرزدایی، به پابرجایی سازمانی کمک می‌کند.

- **تشویق سازمانی کارمندان:** کارمندان بر اساس موفقیت در فراهم آوردن کیفیت برتر خدمات اجتماعی مورد تشویق قرار می‌گیرند. برای مثال، بانک گرامین یک نظام تشویقی پنج سطحی دارد که کارمند بانک به ازای هر سطح یک ستاره می‌گیرد. ستاره اول کارمند برای نرخ بازپرداخت ۱۰۰ درصدی، ستاره دوم برای تولید سود، ستاره سوم برای سپرده‌گیری بیشتر از مقادیر بالای وام‌هایش، ستاره چهارم برای کسب اطمینان از اینکه تمام فرزندان وام‌گیرندگانش مدرسه می‌روند و ستاره پنجم به ازای نجات تمام وام‌گیرندگان از فقر به او اعطا می‌شود.

- **حذف سود سهام:** ممکن است مؤسسه به واسطه فعالیت‌های مالی یا امور دیگر سودآوری داشته باشد. سرمایه‌گذاران در مؤسسه تأمین مالی خرد، هیچ سود سهامی دریافت نخواهند کرد.

- **سرمایه‌گذاری مجدد:** سودهای ناشی از کسب‌وکار، دوباره در مؤسسه و برای بهبود خدمات آن سرمایه‌گذاری می‌شوند.

- **توزیع سود در بین فقرا:** بخشی از سودهای ناشی از کسب‌وکار بین فقرا (وام‌گیرندگان فقیر) تقسیم می‌شود.

- **جذب سرمایه (سپرده و کمک مالی):** از حمایت افراد غیرعضو و غیرنیازمند به تأمین مالی خرد

برای جذب سرمایه، چه به صورت سپرده یا به صورت کمک‌های مالی بلاعوض، استفاده می‌شود.

۲-۲-۳. سازوکارهای مربوط به خدمات مالی تکمیلی

- پس‌انداز ویژه: وام‌گیرنده می‌تواند از طریق برنامه‌های متنوع، پس‌انداز بلندمدتی هم در بانک داشته باشد.
- پس‌انداز بازنشستگی: وام‌گیرنده مبلغی را هم برای بازنشستگی پس‌انداز می‌کند.
- مساعدت مالی در صورت مرگ وام‌گیرنده: با اتکا به صندوقی ویژه برای بازپرداخت وام‌هایی که به دلیل مرگ وام‌گیرنده به مشکل بازپرداخت خورده‌اند، فشار مالی از دوش خانواده و بازماندگان وام‌گیرنده کاهش داده می‌شود.

۲-۲-۴. سازوکارهای جامعه‌سازی

- ترویج میثاق اجتماعی: یک میثاق یا پیمان اجتماعی طراحی می‌شود که تعهد وام‌گیرندگان و تمامی مخاطبان تأمین مالی خرد به آن، به تسریع فقرزدایی کمک می‌کند.
- تأمین خدمات کمکی برای پیشرفت معیشتی وام‌گیرندگان: با فراهم آوردن خدمات متنوع ارتباطی، اطلاعاتی، فنی، زیرساختی، درمانی، رفاهی، مالی، بازاریابی، آموزشی یا هر خدمات دیگری که بتواند به ارتقای وضعیت معیشت و خوداشتغالی وام‌گیرنده کمک کند، توانایی بازپرداخت وام‌گیرنده افزایش می‌یابد.
- حفظ آزادی عمل وام‌گیرنده: شیوه رایج اعطای وام برای فقرزدایی این است که وام‌دهنده به جای وام‌گیرنده تصمیم بگیرد که این وام چگونه باید خرج شود و طبق این برنامه به مخاطب خود آموزش دهد. اما در نظام مالی جایگزین با اعتماد به داشته‌های استعدادی فقرا، وام‌گیرندگان تشویق می‌شوند که خودشان تصمیم بگیرند که با وامشان چه کنند و احساس می‌کنند که مهم هستند.

۳. تجربیات جهانی تأمین مالی خرد

۳-۱. گسترش برنامه‌های تأمین مالی خرد در جهان

ایده محمد یونس که در اوایل دهه ۱۹۷۰ در بنگلادش به تأسیس بانک گرامین انجامید، در بسیاری از کشورهای در حال توسعه نظیر اندونزی، هند، نپال، چین، تایلند، بولیوی، مصر، الجزایر و برخی کشورهای توسعه یافته نظیر آمریکا، کانادا و بسیاری از کشورهای حوزه آمریکای لاتین، آفریقا و آسیا نیز به کار گرفته شده به نحوی که بر اساس مطالعه زلر و لاپنو^۱، تعداد این مؤسسات ظرف ربع قرن در پایان هزاره دوم به ۱۵۰۰ مؤسسه در ۸۵ کشور رسید^۲. بر اساس جدول ۱ و طبق آخرین اطلاعات گردآوری شده در سال ۲۰۱۲، تعداد مؤسسات تأمین مالی خرد در کل جهان ۳۷۱۸ و با پوشش بیش از ۲۰۳ میلیون مشتری است که بیش از ۱۱۶ میلیون نفر از این افراد زمانی که استفاده از خدمات این مؤسسات را آغاز

1. Zeller & Lapenu

۲. بانک کشاورزی، ص ۱۷.

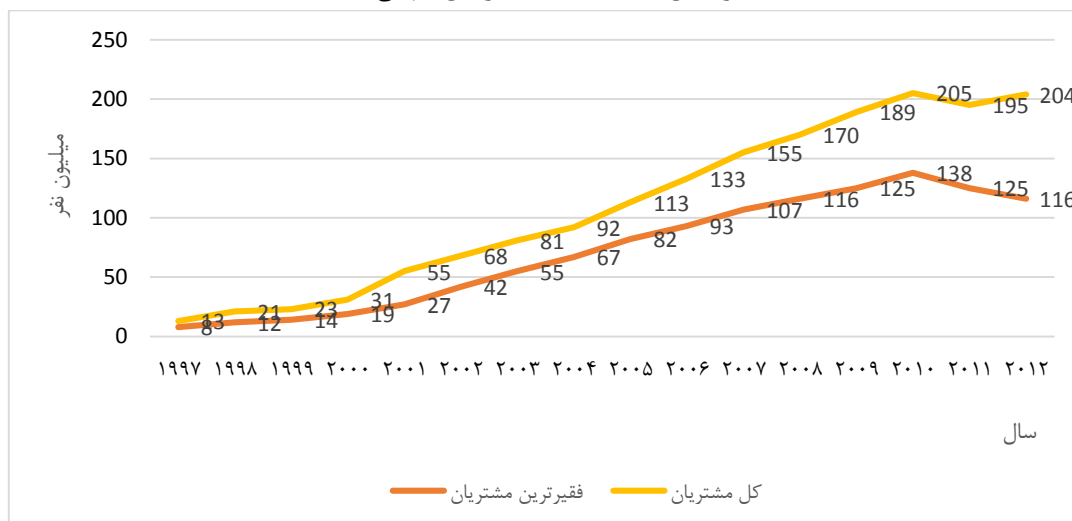
نموده‌اند از فقیرترین گروه‌های اجتماعی بوده‌اند. منطقه آسیا و اقیانوس آرام با بیش از ۷۹ درصد مشتریان کل جهان در صدر قرار دارد. ۵۶/۵ درصد مشتریان تأمین مالی خرد منطقه آسیا، مربوط به کشور هند و ۱۶/۳ درصد سهم کشور بنگلادش است.^۱

جدول ۱. گسترش مؤسسات و برنامه‌های تأمین مالی خرد در مناطق مختلف جهان، سال ۲۰۱۲

منطقه	تعداد برنامه‌های گزارش شده	تعداد کل مشتریان در سال ۲۰۱۲ (میلیون نفر)	سهم هر منطقه از کل
آفریقا	۱۰۴۲	۱۵/۲	۷/۵
آسیا و اقیانوس آرام	۱۷۴۷	۱۶۱	۷۹/۱
آمریکای لاتین و کارائیب	۶۷۰	۱۶/۵	۸/۱
خاورمیانه و آفریقای شمالی	۹۵	۵/۲	۲/۵
کل جهان در حال توسعه	۳۵۵۴	۱۹۷/۹	۹۷/۲
آمریکای شمالی و اروپای غربی	۸۸	۰/۲	۰/۱۵
اروپای شرقی و آسیای مرکزی	۷۶	۵/۴	۲/۶۵
کل جهان صنعتی	۱۶۴	۵/۶	۲/۸
کل جهان	۳۷۱۸	۲۰۳/۵	۱۰۰

Source: Reed. (2014), The State of the Microcredit Summit Campaign Report. 2014. p. 62.

نمودار ۱. روند تعداد کل مشتریان و فقیرترین مشتریان مؤسسات تأمین مالی خرد از سال ۱۹۹۷ تا ۲۰۱۲ در کل جهان

Source: Reed, 2014, p. 8.

1. Reed, 2014, p. 62.

براساس نمودار ۱ استفاده‌کنندگان از خدمات تأمین مالی خرد در جهان از سال ۱۹۹۷ تا ۲۰۱۰ به‌طور پیوسته رو به افزایش بوده است. بنا به گزارش کمپین اعتبار خرد، بحران ایالت آندرا پرادش هند در سال ۲۰۱۱ و نیز تغییر در ابزارها و روش‌های اندازه‌گیری فقر دلیل تغییر روند صعودی نمودار بوده است. همان‌طور که در نمودار قابل مشاهده است، بخش زیادی از مشتریان مؤسسات تأمین مالی خرد را فقیرترین افراد جوامع تشکیل داده‌اند. منظور از فقیرترین مشتریان، وام‌گیرندگانی هستند که در زمان اخذ اولین وام جزء فقیرترین طبقه‌های جامعه بوده‌اند.^۱

۳-۲. برنامه‌های تأمین مالی خرد در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا

براساس آمار، منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا فعالیت چندانی در تأمین مالی خرد ندارد. براساس گزارش‌های موجود ۷۰ درصد مؤسسات تأمین مالی خرد در منطقه منا را سازمان‌های غیردولتی تشکیل می‌دهند و نکته مهم این است که تأمین مالی خرد در این منطقه به‌طور عمده به‌صورت کمک و اعانه دیده می‌شود نه بخشی از یک نظام مالی گسترده و همه‌گیر. اگر چه تأمین مالی خرد در این منطقه با رشد فزاینده روبرو است، اما این رشد محدود به دو کشور مصر و مراکش است. ضمن آنکه نسبت پس‌انداز به ازای هر پس‌اندازکننده به درآمد سرانه ۲/۱ درصد و نسبت اندازه وام به ازای هر وام‌گیرنده به درآمد سرانه ۲۰٫۶ درصد است. این مسئله نشان می‌دهد تأمین مالی خرد بیشتر مبتنی بر اعتبار بوده و کمتر به ابعاد خودگردانی مالی و تجهیز منابع و پس‌انداز توجه شده است. بر اساس گزارش‌های مکتوب بین‌المللی ایران تقریباً هیچ فعالیتی در زمینه تأمین مالی خرد در اشکال تعریف شده و با ابتکارات منحصر به فرد تأمین مالی خرد (نظیر وام‌دهی گروهی، انتخاب همسانان، نظارت همسانان، انگیزه‌های پویا، وثیقه‌های جایگزین و تکرار زیاد دفعات بازپرداخت با فاصله کم) ندارد.^۲

طبق گزارش بانک جهانی تأمین مالی خرد در منطقه منا دارای ویژگی‌هایی است که آن را با بقیه دنیا متفاوت می‌سازد:^۳

- انتظارات از تأمین مالی خرد بسیار بالاست، درحالی که تأمین مالی خرد دارویی برای تمام دردها نیست.
- تأمین مالی خرد به شکل بسیار محدود تعریف شده و تنها به ارائه اعتبار بسنده می‌شود و به خدمات سپرده‌ای توجه چندانی نمی‌شود.
- بسیاری از دولت‌ها به تأمین مالی خرد علاقمند شده‌اند و قانونی برای آن تصویب کرده‌اند. این تلاش‌ها می‌تواند مانع رشد طبیعی تأمین مالی خرد شود.

1. Reed, 2014, p. 9.

۲. بانک کشاورزی، ۱۳۹۲، ص ۱۰۷.

۳. آقابابایی، ۱۳۸۶، ص ۷۹.

- بسیاری از مؤسسات تأمین مالی خرد پس از رشد سریع اولیه دچار بحران شده‌اند.
 - با توجه به محدودیت‌های فرهنگی و مذهبی در مورد نرخ بهره روش‌های تأمین مالی خرد اسلامی در حال به‌کار گرفتن توسط مؤسسات تأمین مالی خرد هستند.
 - در بسیاری از این کشورها به‌جای شیوه‌های ابتکاری تأمین مالی خرد از برنامه‌های وام‌دهی به بیکاران و خود اشتغالی استفاده می‌شود که غالباً نیز با برنامه‌های تأمین مالی خرد اشتباه گرفته می‌شوند (برنسا و هارت، ۲۰۰۴: ۱۳-۱۴).
- در ادامه سه گونه متفاوت از مؤسسات تأمین مالی خرد متعدد جهان معرفی می‌شوند. بانک گرامین به‌عنوان بنیانگذار، راکیات موفق‌ترین بانکدار خرد سال ۲۰۱۵ و اس‌کی‌اس آینه عبرت تأمین مالی خرد شناخته می‌شود.

۳-۳. بنگلادش: بنیاد گرامین

گرامین اگرچه در آغاز یک مؤسسه تأمین مالی خرد بود، امروز نه مؤسسه مالی و نه بانک است. گرامین مجموعه‌ای از بنگاه‌های خدماتی است که مبارزه با فقر را در سطح بین‌المللی پیگیری می‌کند. دامنه خدمات بنیاد به مناطق مختلف آسیا، آمریکای لاتین و قاره آفریقا گسترده شده است. سرمایه‌گذاری در کسب‌وکارهای اجتماعی دیگر و خدمات مشاوره‌ای به نهادهای فقرزدایی در سراسر دنیا از جمله مهم‌ترین زمینه‌های مشارکت فراملی گرامین در مبارزه جهانی با فقر هستند.

بنیاد گرامین به تأمین مالی خرد به چشم یک ابزار جزئی از یک نظام بزرگ خدمت‌رسانی به فقرا می‌نگرد. مهم‌ترین سازمان‌های مرتبط با گرامین عبارتند از: بانک گرامین، بنیاد گرامین هند، شرکت تأمین مالی خرد گرامین- جمیل (مستقر در دوی)، صندوق سرمایه گرامین هند و گرامین آمریکا. همچنین بنیاد گرامین مؤسسات پرشماری در حوزه خدمات فناوری اطلاعات، سلامت، بازاریابی، مشاوره مالی، کشاورزی، تلفن، اینترنت، آموزش و تعالی سازمانی دارد که هم‌راستا با مأموریت بنیاد هستند^۱ (گرامین، ۲۰۱۵).

حساب‌های مالی بنیاد در سال ۲۰۱۴ به خوبی رویکرد اقتصادی و اجتماعی گرامین را آشکار می‌کند. حدود ۸۱ درصد از مخارج بنیاد مربوط به برنامه‌های اجرایی، ۱۸ درصد هزینه‌های مدیریتی و خدمات عمومی و یک درصد مربوط به جذب سرمایه می‌شود. ۴۴ درصد هزینه برنامه‌ها مربوط به خدمات دسترسی به اطلاعات، ۲۸ درصد خدمات مالی، ۱۶ درصد ابزارهای مرتبط با فقر، ۸ درصد خدمات

1. Grameen, 2015a.

منطقه‌ای و ۴ درصد آموزش عمومی است. ۶۶ درصد از سرمایه‌های گرامین از مشارکت و حمایت مالی^۱ تأمین می‌شود، ۱۵ درصد از سود برنامه‌های اجرایی، ۸ درصد از کمک‌های دولتی، ۷ درصد از کمک‌های کالایی و نهایتاً ۴ درصد از سود سرمایه‌گذاری.^۲

سازوکارهای مالی بانک گرامین، مانند وام‌دادن بدون وثیقه و تعهد گروهی، در بخش پیشین توضیح داده شد. این بانک هم‌اکنون بیش از ۷/۵ میلیون وام‌گیرنده دارد که بیش از ۹۰ درصد آن زنان هستند. ۹۴ درصد سهام بانک متعلق به وام‌گیرندگان است و ۶ درصد دیگر نیز به دولت بنگلادش تعلق دارد. بانک مجاز است که معاف از مالیات، به سهام‌داران خود سود سهام پرداخت کند. بانک گرامین خوداتکا است و از سال ۱۹۹۵ از دریافت یارانه و کمک بلاعوض خودداری می‌کند. تنها راه جذب سرمایه، دریافت سپرده از وام‌گیرندگان و غیرآنان است. این بانک بجز سال‌های ۱۹۸۳، ۱۹۹۱ و ۱۹۹۲ در سال‌های دیگر سوددهی داشته است.^۳

هدف‌گذاری اجتماعی گرامین بسیار برجسته‌تر از اهداف اقتصادی متعارف است. به طوری که بعضی پژوهشگران آثار اجتماعی این سبک از تأمین مالی خرد را برابر یا حتی بیشتر از آثار اقتصادی آن می‌دانند.^۴ هم‌بستگی بین پرداخت وام به زنان و تحصیل فرزندان به گونه‌ای است که یک درصد افزایش احتمال وام به افزایش ۲/۸ و ۱/۹ درصدی احتمال به مدرسه رفتن پسر و دختر خانواده می‌انجامد. مطالعات شریئر و یارون^۵ (۲۰۰۱) نیز از ثمربخشی بالای سرمایه‌گذاری اجتماعی گرامین در سال‌های ۱۹۸۳ تا ۱۹۹۷ حکایت می‌کند؛ به طوری که گرامین برای ایجاد یک دلار قدرت خرید، ۰/۲۲ دلار هزینه کرده است.

۳-۴. اندونزی: بانک راکیات^۶

بانک راکیات یکی از سه بانک اصلی دولتی در اندونزی است که

Melayani Dengan Setulus Hati

بر اساس قوانین و معیارهای بانک‌های تجاری غیردولتی عمل می‌کند. وظیفه اصلی بانک ارائه خدمات بانکی به جامعه روستایی

و شهری از طریق جذب پس‌انداز و اعطای اعتبار به رشته

فعالیت‌های متوسط، کوچک و خرد است. رشد بانک از زمان تأسیس در سال ۱۹۶۸ تا بحران اقتصادی شرق آسیا در اواخر سال ۱۹۹۷، بسیار سریع بوده و کل دارایی بانک به ۱۶/۷ میلیارد دلار رسیده بود.

1. Contribution and Grant
2. Grameen, 2014.
3. Grameen, 2015b.
4. Larence, L. Y., 1998.
5. Schreiner and Yaron

۶. اطلاعات این بخش از منابع زیر است:
نجفی، ۱۳۸۱، صص ۸۵-۸۷.

در سال ۱۹۹۸ و پس از بحران، تجدید ساختار انجام شد که بانک را به چهار بخش راهبردی تقسیم کرد. یکی از چهار بخش، بخش اعتبارات خرد است که وام‌هایی بین ۲۵ هزار تا ۲۵ میلیون روپیه اعطا می‌کند. بخش دوم بانک خرده‌فروشی نام دارد که به مشاغل تا سقف ۳ میلیارد روپیه وام می‌دهد. بخش سوم مسئول پرداخت وام به شرکت‌ها بوده و وام‌هایی به ارزش بیش از ۳ میلیارد روپیه می‌پردازد. بخش چهارم بخش «خزانه‌داری و سرمایه‌گذاری» است که امور مربوط به نگهداری ذخیره و خرید اوراق بهادار را به عهده گرفته و امور مالی شعبه‌ها را هدایت می‌کند.

جامعه هدف بانک راکیات با بانک گرامین متفاوت است و این موضوع از بخش‌های مختلف این بانک مشهود است. بانک راکیات غیر از فقرا، طبقه متوسط را هم هدف گرفته و در کنار خوداشتغالی، به کسب‌وکارهای کوچک و متوسط هم پرداخته است. در نتیجه، سهم مشارکت زنان در بانک راکیات به اندازه بانک گرامین غلبه ندارد و حدود ۲۵ درصد است. متوسط اندازه وام‌های بانک گرامین در سال ۱۹۹۵، ۱۴۱ دلار و بانک راکیات ۵۴۱ دلار بوده است. متوسط اندازه وام‌های خرد بانک راکیات در سال ۲۰۱۵ به ۲۰ میلیون روپیه معادل ۱۶۱۰ رسیده است. در بانک راکیات از بانکداری سیار بهره گرفته شده و مراحل دریافت وام ساده‌سازی شده است، به طوری که مشتریان پس از دو هفته از تاریخ درخواست وام موفق به اخذ آن می‌شوند. اما در شیوه‌ای متفاوت با بانک گرامین، وثیقه کامل دریافت می‌شود و در عمل اتکای به معرف‌های محلی از ریسک عدم بازپرداخت وام می‌کاهد.

بانک راکیات از سال ۱۹۸۸ به خوداتکایی مالی دست یافته و از یارانه بی‌نیاز شده است. بخش تأمین مالی خرد این بانک نزدیک به ۴۵ درصد از سهم بازار اندونزی را در اختیار دارد. مهمترین عوامل سیاستی موفقیت مؤسسه در دستیابی به این وضعیت عبارت است از:

- نرخ بهره وام‌دهی بالا،
 - پرتفوی وام با کیفیت بالا همراه با حداقل خسارت،
 - هزینه‌های اداری پایین،
 - برخورداری از پس‌اندازهای زیاد،
 - تنوع پرتفوی وام در حوزه‌های مختلف اقتصادی.
- به انتخاب مؤسسه بانکدار آسیایی، بانک راکیات برنده جایزه برترین کسب‌وکار تأمین مالی خرد در سال ۲۰۱۵ شده است. مهمترین دلیل موفقیت این بانک در سطح راهبردی، پایبندی به سه اصل «سادگی»، «دسترسی»^۱ و «پایداری»^۲ بیان شده است. در سپتامبر سال ۲۰۱۴، نزدیک به ۳۲ درصد سبد وام این بانک به تأمین مالی خرد اختصاص داده شده است. رویکرد بانکداری اجتماعی این بانک

سبب شده که بتواند برای ده سال پیاپی، نرخ تسهیلات غیرجاری^۱ (NPL) خود را کمتر از ۲ درصد نگه دارد. در این رویکرد، به جای برآیند تراکنش‌های بانک، بر روی روابط اجتماعی تأکید می‌شود. این به معنای کسب ذخایر از همان محلی است که وام‌ها پرداخت می‌شوند.^۲

۳-۵. هند: مؤسسه اس‌کی‌اس (سویام کریشی سانگام)^۳

مؤسسه اس‌کی‌اس یک شرکت مالی غیربانکی است که در سال ۱۹۹۸ در کشور هند آغاز به کار کرد. این شرکت وام‌های بین ۲۰۰۰ تا ۱۲۰۰۰ روپیه (۴۴ تا ۲۶۰ دلار) را در اختیار زنان فقیر می‌گذارد تا بتوانند کسب‌وکارهای بسیار کوچک روستایی را آغاز کنند. مدل اعطای وام این مؤسسه مدل اعتبار گروهی است که به مسئولیت گروهی مشترک^۴ معروف است. برای صرفه‌جویی در زمان و هزینه وام‌گیرندگان، خدمات مالی در روستاها ارائه می‌شود. وام‌گیرندگان دیدارهای هفتگی دارند که در آن بازپرداخت‌ها هم انجام می‌شود. برای پرهیز از پیچیدگی، بازپرداخت‌های مربوط به اصل و سود وام از هم متمایز شده‌اند. نرخ بازپرداخت این وام‌های بدون وثیقه، بیش از ۹۹ درصد است. اس‌کی‌اس همچنین بیمه خرد و خدمات مالی مناسب برای تأمین ملزومات دیگر مبارزه با فقر هم به مردم ارائه می‌دهد. این مؤسسه هم‌اکنون بیش از ۵ میلیون و ۷۰۰ هزار عضو دارد. چشم‌انداز مؤسسه این است که بتواند در حالت آرمانی به ۵۰ میلیون خانه‌دار در هند و نقاط دیگر جهان خدمت‌رسانی کند و همچنین یک الگوی تجاری تأمین مالی خرد بسازد که ارزش بالایی برای مشتریان فراهم آورد.^۵

ورود اس‌کی‌اس به هر روستا با پشت سر گذاشتن ۶ گام مقدماتی صورت می‌پذیرد.^۶

– **انتخاب روستا:** پیش از تأسیس هر شعبه روستایی، وضعیت اجتماعی، مالی، سیاسی و اقتصادی هر روستا مطالعه می‌شود.

– **نشست طرح‌ریزی (معرفی):** پس از انتخاب روستا، کارکنان مؤسسه مأموریت، روش‌شناسی و خدمات مربوطه را به جامعه مخاطب معرفی می‌کنند.

– **نشست طرح‌ریزی کوچک (معرفی مجدد):** مخاطب این نشست مجدد هم‌زانی هستند که به خدمات مؤسسه علاقمند شده‌اند و هم‌دیگرانی که به هر دلیلی نتوانسته یا نخواستند بودند در

۱. چنانچه تسهیلاتی از وضعیت جاری (در حال بازپرداخت) خارج شود و به یکی از انواع تسهیلات سررسید گذشته، معوق و مشکوک الوصول تبدیل شود، به آن تسهیلات غیرجاری گفته می‌شود.

2. The Asian Banker 920150, p. 1.

3. Swayam Krishi Sangam (SKS)

4. Joint Liability Group (JLG)

5. SKS, 2015.

نشست اول شرکت کنند.

– **تشکیل گروه:** گروه‌های ۵ نفره و خودساخته‌ای از زنان تشکیل می‌شود که ضمانت بازپرداخت وام را فراهم کند. بنا به تجربه مؤسسه، این تعداد به‌اندازه کافی کوچک است که بتواند فشار اجتماعی را بر اعضا وارد کند و به‌اندازه کافی بزرگ است که در صورت نیاز، اعضای دیگر بتوانند در بازپرداخت به عضو دیگر کمک کنند.

– **آموزش گروهی اجباری:** یک برنامه آموزش اجباری چهار روزه برای آموزش دقیق درباره فرآیندها و خدمات و ضمانت گروهی است. در پایان دوره آزمونی توسط فردی غیر از آموزش‌دهنده گرفته می‌شود که کیفیت آموزش تأیید شود.

– **نشست‌های مرکزی:** از تشکیل گروه‌ها و با تعداد ۳ تا ۱۰ گروه، نشست مرکزی شکل می‌گیرد که در آن به‌طور هفتگی بازپرداخت‌های اعضا جمع‌آوری می‌شود. این نشست‌ها توسط رئیس (رهبر) محلی ساماندهی می‌شوند و از رسمیت بالایی برخوردار هستند تا بتوانند چارچوب فرآیندهای مؤسسه را نهادینه کنند.

اِس‌کی‌اِس استفاده از فناوری‌های روز به‌ویژه فناوری اطلاعات را پیشران مهمی برای موفقیت خود می‌داند. یک پورتال اطلاعات کسب‌وکار مبتنی بر وب ایجاد شده است که به عملکرد مناسب و گسترش کسب‌وکار مؤسسه کمک شایانی می‌کند. این مؤسسه همچنین با شرکت‌های معظم فناوری اطلاعات در سطح بین‌المللی همکاری دارد.

مؤسسه اِس‌کی‌اِس تحت نظارت بانک مرکزی هند فعالیت می‌کند و باید نسبت کفایت سرمایه ۱۵ درصد را داشته باشد که این رقم در ماه سپتامبر ۲۰۱۳، ۳۱ درصد بوده و نشان از پایداری مالی مؤسسه دارد. اِس‌کی‌اِس غیر از اتکا به پشتوانه مالی بانک‌های داخلی برای تأمین سرمایه، از ابزارهای بازار سهام و جذب حمایت مؤسسات خیریه بین‌المللی نیز استفاده می‌کند. جدول زیر آمار عملیاتی و مالی مؤسسه را طی چند سال اخیر نمایش می‌دهد (اِس‌کی‌اِس، ۲۰۱۵).

جدول ۲. عملکرد عملیاتی و مالی مؤسسه اِس‌کی‌اِس

سال	۲۰۰۹	۲۰۱۰	۲۰۱۱	۲۰۱۲	۲۰۱۳	۲۰۱۴
تعداد شعب	۱۳۵۳	۲۰۲۹	۲۳۷۹	۱۴۶۱	۱۴۶۱	۱۲۵۵
تعداد کارکنان	۱۲۸۱۴	۲۱۱۵۴	۲۲۷۳۳	۱۶۱۹۴	۱۰۸۰۹	۸۹۳۲
تعداد اعضا (هزار)	۳۹۵۳	۶۷۸۰	۷۳۰۷	۵۳۵۱	۵۰۲۱	۵۷۸۳
درآمد (کرور) ^۱	۵۵۴	۹۵۸	۱۲۷۰	۴۷۲	۳۵۳	۵۴۵
خالص دارایی (کرور)	۶۶۵	۹۵۰	۱۷۸۱	۴۳۵	۳۹۰	۴۵۹

Source: sksindia.com

۱. هر کرور معادل با صد هزار روپیه است.

همان‌گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، یک گسست عظیم در رشد مؤسسه بین سال‌های ۲۰۱۱ و ۲۰۱۲ رخ داده که مطالعه آن عبرت‌آموز است. برای فهم بهتر موضوع باید رویکرد و مدل کسب‌وکار مؤسسه تبیین شود.

اواسط سال ۲۰۱۰ سهام این مؤسسه به بازار بورس بمبئی عرضه شد. محمد یونس درباره این اقدام هشدار داد که خواسته‌های سهام‌داران را به نیاز فقرا مقدم می‌سازد. اما چارچوب‌های قانونی متفاوت هند، مؤسسات تأمین مالی خرد را از سپرده‌گیری منع می‌کرد و امکان عرضه سهام را فراهم آورده بود. در آنزمان علیرغم موفقیت خیره‌کننده تأمین مالی خرد در دهه نخست ۲۰۰۰ در هند، هشدارهایی درباره رشد حسابی آنها داده می‌شد. اشباع بازار تأمین مالی خرد در ایالت آندرا پرادش سبب شده بود که وام‌گیرندگان به‌طور همزمان از چند وام مؤسسات مختلف استفاده کنند. نرخ بهره این وام‌ها نسبتاً زیاد بود و مؤسسات تأمین مالی عملکردی انتفاعی داشتند. گزارش بیش از ۷۰ خودکشی که با این وام‌ها مرتبط شده بود، سبب دخالت مستقیم دولت برای تنظیم بازار شد که محدودیت‌های سختی به وام‌دهندگان اعمال می‌کرد. سیاستمداران مردم را به عدم پرداخت اقساط تشویق کردند به طوری که نرخ بازپرداخت ۹۹ درصدی ایالت به ۲۰ درصد کاهش یافت. در نتیجه سیالیت مالی بنگاه‌ها به شدت کاهش یافته و اعضا نیز اعتبار خود برای دریافت وام بعدی را از دست دادند. این بحران که ناشی از سودمحوری وام‌دهندگان بود، به اصل ایده تأمین مالی خرد هم ضربه زد.^۱

جمع‌بندی

امروزه برنامه‌ها و مؤسسات تأمین مالی خرد در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه گسترش یافته‌اند و طبق آخرین اطلاعات گردآوری شده بیش از ۲۰۰ میلیون فقیر را در جهان پوشش می‌دهند. نمونه‌های موفق چون بنیاد گرامین در بنگلادش و بانک راکیات اندونزی می‌توانند الگویی مناسب باشند، اگرچه شکست‌هایی نیز در برنامه‌های تأمین مالی خرد در دنیا وجود داشته که می‌توان از آنها درس گرفت.

مطالعه تجربیات متفاوت تأمین مالی خرد نشان می‌دهد که موفقیت این روش نسخه یکتایی ندارد، و با توجه به شرایط بومی وام‌دهنده و وام‌گیرنده و مسائل محیطی آنان می‌تواند از الگوهای متفاوتی پیروی کند. نهاد تأمین مالی خرد می‌تواند سودمحور باشد یا از الگوی کسب‌وکار اجتماعی گرامین تبعیت کند و یا مانند برخی کشورهای اسلامی در قالب خیریه و عقد قرض‌الحسنه شکل بگیرد. اگرچه بسیاری از این‌گونه مؤسسات مردمی هستند و از شیوه ضمانت گروهی به جای اخذ وثیقه استفاده می‌کنند، اما نمونه‌های موفق دولتی یا متکی بر اخذ وثیقه نیز وجود دارند. با این حال پایبندی به بعضی اصول ضروری است از جمله این اصول، تسهیل اشتغال برای قشری از جامعه است که از تسهیلات مالی بانکداری سنتی محروم هستند. تمرکز برنامه‌های اینچنینی باید بر فقرا باشد و در کنار آن به پایداری نظام خدمت‌رسانی

1. Saxena, 2015.

به آنان اندیشیده شود تا تعادلی بین ثمربخشی کوتاه‌مدت و بلندمدت برقرار شود.

جدول ۳. مقایسه نهادهای تأمین مالی خرد (بانک گرامین، بانک راکیات و مؤسسه اس کی اس)

سازوکار تجهیز منابع	سازوکار ضمانت	گستره خدمات	جامعه مخاطب	سودمحوری	دولتی بودن	نهاد
جذب سپرده	ضمانت گروهی	خدمات جامع برای شکوفایی اجتماعی	فقرا، با تأکید بر زنان	کسب و کار اجتماعی	سهام ۶ درصدی دولت	گرامین
جذب سپرده و سود بانکداری	وثیقه و معرف	خدمات مالی و بیمه	فقرا، بنگاه‌های خرد و متوسط	کسب و کار سودمحور	دولتی	راکیات
انتشار سهام، جذب حمایت مالی، سود بانکداری	ضمانت گروهی	خدمات مالی و بیمه	زنان فقیر	کسب و کار سودمحور	غیردولتی	اس کی اس

مأخذ: نتایج تحقیق.

۴. نهادها و برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران

این بخش به مرور نهادها و برنامه‌های اعتبار خرد در ایران می‌پردازد. در ادامه گزارش بحث خواهد شد که عمده این نهادها و برنامه‌ها مصداق کاملی از تأمین مالی خرد به شمار نمی‌آیند و فاقد بسیاری از ویژگی‌های اساسی الگوی تأمین مالی خرد هستند.

۴-۱. صندوق‌های قرض الحسنه (سازمان اقتصاد اسلامی ایران)

یکی از نهادهای قدیمی و مؤثر در فعالیتهای تأمین مالی خرد در ایران و بسیاری از کشورهای اسلامی، قرض الحسنه است. قرض الحسنه در قالب سه نوع سازماندهی نهادی در ایران به کار گرفته شده است. یک سازوکار در قالب نهادهای غیررسمی (صندوق‌های قرض الحسنه خانوادگی) به وجود آمده که به دلیل پراکندگی و تعدد، هیچ گونه آمار و اطلاعات رسمی و منتشر شده‌ای از آنها وجود ندارد، اما شواهدی از شکل‌گیری آنها در سطح فامیل و خانواده به‌ویژه در طبقات متوسط و پایین درآمدی قابل مشاهده است. سازوکار دیگر، شکلی شبه‌رسمی و مردم‌نهاد در قالب تأسیس صندوق‌های قرض الحسنه است. پس از تصویب قانون تنظیم بازار غیرمتشکل پولی در سال ۱۳۸۳، کلیه اختیارات و وظایف نظارتی برای صندوق‌های قرض الحسنه به بانک مرکزی داده شده است. سازمان اقتصاد اسلامی ایران که در سال ۱۳۵۸ تأسیس شده با بیش از هزار صندوق قرض الحسنه در سراسر کشور با هدف ترویج و توسعه فرهنگ قرض الحسنه همکاری دارد. وام‌های قرض الحسنه بدون سود و تا سقف ۱۰ میلیون تومان و با ارائه چک یا سفته و یا ضامن پرداخت می‌شود و نیازهای مصرفی افراد کم‌درآمد مانند هزینه‌های درمان، ازدواج،

تهیه و تعمیر مسکن و غیره و همچنین نیازهای بخش‌های تولیدی در مقیاس خرد را پوشش می‌دهد. تعدد و پراکندگی صندوق‌های قرض‌الحسنه موجب شده آمار و اطلاعات جامعی از نحوه و میزان فعالیت صندوق‌ها در دسترس نباشد. بر اساس آخرین آمار مرکز آمار ایران در سال ۱۳۷۹ تعداد ۱۲۲۹ صندوق قرض‌الحسنه در سطح کشور فعالیت داشته‌اند. استان‌های اصفهان، تهران و مازندران به ترتیب با ۳۰، ۱۵/۶ و ۱۴/۷ درصد بیشترین سهم از لحاظ تعدد صندوق قرض‌الحسنه را داشته‌اند که مجموع سهم این سه استان بالغ بر ۶۰ درصد صندوق‌های کل کشور است. همچنین بر اساس آمارها تمرکز صندوق‌های قرض‌الحسنه در استان‌های برخوردار بسیار بیشتر از استان‌های محروم است. برآورد مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی نشان می‌دهد، میزان نقدینگی در اختیار صندوق‌های قرض‌الحسنه کمتر از ۵ درصد کل نقدینگی است.^۱

۲-۴. منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها

شکل دیگر اعطای وام قرض‌الحسنه، توسط نظام بانکی رسمی صورت می‌پذیرد. بر اساس قانون عملیات بانکی بدون ربا (بند «الف» ماده (۳))، منابع قرض‌الحسنه از دو طریق سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز و سپرده قرض‌الحسنه جاری در نظام بانکی تجهیز می‌شوند. آمارها نشان می‌دهد به دلیل سیاست‌گذاری‌های نامناسب، اولاً بخش عظیمی از این منابع صرف پرداخت تسهیلات قرض‌الحسنه نشده و ثانیاً تسهیلات قرض‌الحسنه پرداختی بدون ضابطه و به صورت سلیقه‌ای پرداخت شده است و نیازمندان واقعی به این تسهیلات کمتر امکان دریافت آن را پیدا کرده‌اند.^۲

بر اساس آمارهای بانک مرکزی در حالی که در بعضی سال‌ها نسبت سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز به کل سپرده‌ها بیش از ۱۰ درصد بوده، کمتر از ۵۰ درصد سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز پس از کسر سپرده قانونی صرف تسهیلات قرض‌الحسنه شده است. اگر سپرده قرض‌الحسنه جاری در بانک‌ها هم در نظر گرفته شود که پس از کسر سپرده قانونی و تخصیص بخشی از آن جهت ریسک نقدینگی، بانک‌ها مابقی را در زمینه‌های سودآور سرمایه‌گذاری کرده و سود حاصله را به استناد عقد قرض، سود منابع بانک تلقی کرده و تملک می‌نمایند، انحراف تخصیص منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها نمایان‌تر می‌شود (جدول ۴).^۳

۱. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، نقش صندوق‌های قرض‌الحسنه در بازار غیرمتشکل پولی و نحوه نظارت بر آنها، ۱۳۹۴، ص ۳۴.
۲. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، آسیب‌شناسی نظام بانکی ساماندهی تجهیز و تخصیص منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیر بانکی، ۱۳۹۴، ص ۵.
۳. همان، ص ۱۳.

جدول ۴. شاخص‌های تجهیز و تخصیص منابع قرض الحسنه

سال	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۲	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳
نسبت سپرده‌های قرض الحسنه پس‌انداز به کل سپرده‌ها	۱۲/۳	۱۲/۲	۱۲/۲	۱۱/۱	۹/۳	۸/۶	۹/۱	۸/۱	۷/۵	۶/۰	۵/۲
نسبت تسهیلات قرض الحسنه به سپرده پس‌انداز با کسر سپرده قانونی	۴۹/۷	۴۷/۳	۳۶/۸	۴۰/۴	۴۶/۰	۵۷/۳	۵۵/۶	۷۷/۵	۷۷/۴	۸۸/۲	۹۰/۱
نسبت تسهیلات قرض الحسنه به کل سپرده‌های قرض الحسنه (پس‌انداز جاری) با کسر سپرده قانونی	۱۲/۴	۱۲/۲	۱۰/۱	۱۰/۱	۱۴/۶	۱۸/۴	۱۸/۱	۲۷/۶	۲۶/۵	۲۹/۸	۳۳/۱

مأخذ: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، آسیب‌شناسی نظام بانکی ساماندهی تجهیز و تخصیص منابع قرض الحسنه بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی، ۱۳۹۴، ص ۱۴.

بنابراین آمارها نشان می‌دهد ظرفیت بالایی در نظام بانکی رسمی کشور برای استفاده از سازوکار قرض الحسنه در تجهیز و تخصیص منابع وجود دارد که می‌تواند در راستای اهداف تأمین مالی خرد استفاده شود. شواهد جهانی نشان می‌دهد در پیشروترین کشورها در زمینه اعتبارات خرد نظیر بنگلادش، بولیوی، هند و اندونزی اندازه بخش تأمین مالی خرد هنوز به ۱۰ درصد نظام بانکی رسمی نمی‌رسد (هونوهان، ۲۰۰۴).^۱

در تقسیم‌بندی مصارف و تخصیص منابع قرض الحسنه بانک‌ها به سه دسته کلی ایجاد اشتغال و تولید، رفع احتیاجات ضروری و سایر، در برخی از سال‌ها (۱۳۹۰ و ۱۳۹۱) حدود ۵۰ درصد کل تسهیلات در بخش سایر و در حدود ۱۲ درصد به ایجاد اشتغال و تولید (عمدتاً از طریق طرح‌های کمیته امداد امام خمینی) اختصاص یافته است. از آنجا که عمده موارد مجاز قانونی در سرفصل مربوط به خود آمده است، به نظر می‌رسد سرفصل «سایر» به موارد غیرمجازی تخصیص پیدا کرده است.^۲

بانک‌های قرض الحسنه نیز گونه‌نهادی دیگر برای فعالیت تخصصی و ترویج سنت قرض الحسنه در ایران هستند که به موجب «دستورالعمل ناظر بر تأسیس و فعالیت بانک‌های قرض الحسنه و نظارت بر آنها» مصوب ۱۳۸۶ تأسیس شده‌اند. در سال ۱۳۹۲، بانک‌های قرض الحسنه رسالت و مهر در مقایسه با سایر بانک‌های کشور به ترتیب با نسبت ۰/۹۹ و ۰/۸۷ بیشترین نسبت از منابع قرض الحسنه خود را به

۱. بانک کشاورزی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۹.

۲. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، آسیب‌شناسی نظام بانکی ساماندهی تجهیز و تخصیص منابع قرض الحسنه بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی، ۱۳۹۴، صص ۱۶ و ۱۷.

وام قرض الحسنه اختصاص داده‌اند.

البته با توجه به نرخ ذخیره قانونی سپرده‌های قرض الحسنه (که معادل ۱۰ درصد تعیین شده است) و لزوم وجود ذخیره احتیاطی در بانک، انتظار می‌رود نسبت وام به سپرده‌ها در بانک‌های قرض الحسنه بیش از ۹۰ درصد نباشد، اما مشاهده می‌شود بانک قرض الحسنه رسالت از این نسبت عدول کرده است. بالا بودن این نسبت در بانک قرض الحسنه رسالت، ریشه در ادغام صندوق‌های قرض الحسنه ناکارآمد در این بانک دارد.^۱

همچنین بنا به گزارش‌های بانک مرکزی، وضعیت بانک‌های قرض الحسنه در خصوص مطالبات غیرجاری به مراتب بهتر از سایر بانک‌ها بوده است. نسبت مطالبات غیرجاری در پایان سال ۱۳۹۲ برای بانک قرض الحسنه رسالت ۲/۱۳ درصد و برای بانک قرض الحسنه مهر ایران ۰/۸ درصد بوده است.^۲ بانک قرض الحسنه رسالت در جذب سپرده موفق‌تر از بانک قرض الحسنه مهر ایران عمل کرده است. یکی از علل عملکرد بهتر را می‌توان در سابقه فعالیت این بانک به‌عنوان صندوق قرض الحسنه و نیز ادغام سایر صندوق‌های قرض الحسنه در آن دانست. توضیح آنکه صندوق‌های قرض الحسنه از یک سو به‌دلیل امکان جذب سپرده منحصراً از طریق حساب‌های پس‌انداز و از سوی دیگر به‌دلیل پرداخت تسهیلات تعهدی (پرداخت تسهیلات منوط به سپرده‌گذاری)، موفق به جذب مقدار زیادی سپرده پس‌انداز شده‌اند. ادغام این صندوق‌ها در بانک قرض الحسنه رسالت، موجب شده است تا عملکرد این بانک در جذب سپرده مناسب باشد.^۳

علاوه بر مشکلاتی چون انحراف در تخصیص منابع قرض الحسنه بانک‌ها و نیز محدودیت آمار و اطلاعات در حوزه عملکرد نهادهای قرض الحسنه، یکی از نقاط ضعف این نهادها در ایران در مقایسه با نهادهای تأمین مالی خرد موفق دنیا، عدم استفاده از سازوکارهای ابتکاری تأمین مالی خرد است. عموماً سازوکارهای وام‌دهی به‌صورت فردی و مبتنی بر اخذ چک و سفته همراه با معرفی و تضمین فرد مورد وثوق و قبول صندوق و یا بانک است و از شیوه‌های وام‌دهی گروهی و وام‌دهی صعودی و غیره استفاده نمی‌شود.

۳-۴. طرح‌های اعتبارات خرد بانک کشاورزی

بانک کشاورزی بیش از همه بانک‌ها درگیر اعطای تسهیلات به اقشار کم‌درآمد به‌ویژه در محیط‌های روستایی بوده است.^۴ پس از انقلاب اسلامی و با توجه به رویکردهای حمایتی دولت اقدامات این بانک برای تأمین مالی روستاییان گسترده‌تر شد به‌نحوی که در قالب بودجه‌های سالیانه نظیر تبصره «۴»

۱. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۳)، بانک‌های قرض الحسنه در ایران، ۱۳۹۳، ص ۴۰.

۲. همان، ص ۴۳.

۳. همان، ص ۳۴.

۴. مطالب این بخش از منبع زیر است: بانک کشاورزی، صص ۱۴۶-۱۴۸.

بودجه سال‌های ۱۳۶۱ تا ۱۳۷۶ و تبصره سه قانون بودجه سنواتی به روستاییان و کشاورزان و دامداران توسط بانک وام پرداخت شده است. با توجه به اینکه این نوع تسهیلات از محل اعتبارات دولتی با نرخ‌های ترجیحی پرداخت می‌شوند همانند تجربیات بانک‌های توسعه‌ای سایر کشورهای در قالب تأمین مالی خرد قرار نمی‌گیرند.

تلاش‌های بانک کشاورزی عمدتاً در قالب اجرای طرح‌های خاص برای گروه‌های خاص بوده است. عمده‌ترین این طرح‌ها، طرح حضرت زینب (س)، طرح ایران، طرح اشتغال زندانیان آزاد شده و صندوق اشتغال روستایی هستند. طرح حضرت زینب (س) و طرح ایران ویژگی‌های بیشتری از تأمین مالی خرد را نسبت به دو طرح اشتغال زندانیان آزاد شده و صندوق اشتغال دارند. طرح حضرت زینب (س) و طرح ایران عمق دسترسی بالاتری نسبت به دو طرح دیگر دارند و هدف‌گذاری‌شان برای دسترسی به گروه هدف دقیق‌تر و بهتر است.

به لحاظ مدت بازپرداخت تسهیلات هیچ یک از طرح‌های مذکور سررسیدی کمتر از یک‌سال ندارند. در حالی که بسیاری از نمونه‌های موفق اعتبارات خرد سررسید اعتباراتشان حداکثر یک سال است. از سوی دیگر زمانبندی اقساط تسهیلات همانند سیستم متعارف و ماهیانه است در حالی که یکی از اساسی‌ترین ویژگی‌های ابتکاری اعتبارات خرد تعدد بازپرداخت اقساط در یک ماه به میزان حداقل دو تا چهار بار (هفتگی) است. علاوه بر این سازوکارهای اعطای وام، انفرادی و در قالب اخذ وثایق معمول نظام بانکی برای وام‌های کوچک است.

همچنین بر خلاف بسیاری از برنامه‌های تأمین مالی خرد نرخ کارمزد، دریافتی بسیار پایین است. زیرا عموماً وام‌ها در قالب عقد قرض‌الحسنه پرداخت می‌شود. به‌کارگیری سازوکارهایی برای ایجاد انگیزه‌های پویا از طریق وام‌دهی صعودی وجود ندارد و تنها طرح حضرت زینب (س) جرائمی برای عدم بازپرداخت در نظر گرفته است. علاوه بر این به‌دلیل سازوکارهای وام‌دهی و عدم استفاده از قابلیت‌های محیطی و گروهی برای انتخاب و نظارت همسانان، بیشتر وظایف نظارتی بر وام‌گیرندگان توسط بانک یا نمایندگان انجام می‌شود. نقطه ضعف اساسی این طرح‌ها غیر از طرح ایران این است که بانک تأکیدی بر جمع‌آوری پس‌انداز گروه هدف ندارد و تنها به ارائه وام به آنها می‌پردازد. بدیهی است این مسئله موجب اتکای بخش تأمین مالی خرد به سایر منابع بانکی شده و پایداری این طرح‌ها را با مشکل مواجه می‌کند.

در واقع هدف اصلی طرح‌ها ارائه خدمات سپرده‌ای و جمع‌آوری پس‌انداز نیست، بلکه هدف اصلی ارائه وام است. از این‌رو پایداری بلندمدت و ایجاد دسترسی پایدار به خدمات مالی حتی به وام‌ها نیز برای گروه هدف چندان قابل تصور نیست. البته لازم به ذکر است جدای از طرح‌های مذکور اخیراً بانک کشاورزی طرح‌های دیگری مانند بانکداری پیوندی را هم با کمک نهادهای بین‌المللی مانند ایفاد انجام داده است.

در مقایسه ویژگی‌های طرح‌های بانک کشاورزی با معیارهای تأمین مالی خرد (طرح حضرت زینب (س)، طرح ایران، طرح اشتغال زندانیان آزاد شده و صندوق اشتغال روستایی) می‌توان گفت تقریباً از هیچ یک از سازوکارهای تأمین مالی خرد (وام‌دهی گروهی، ایجاد ارتباط میان وام و پس‌انداز و ...) استفاده نمی‌شود. در رابطه با نرخ بازپرداخت وام‌های این طرح‌ها و هزینه‌های عملیاتی و مالی مرتبط با آنها نیز گزارش و تحقیقی انجام نشده است. این ناشی از این مسئله است که بانک کشاورزی بخش مجزایی در ساختار سازمانی خود برای ارائه خدمات تأمین مالی خرد به فقرا و روستاییان ایجاد ننموده است. بلکه این خدمات را در همان واحدهایی که عملیات معمول بانکی را انجام می‌دهند ارائه می‌نماید. لذا تفکیک هزینه این فعالیت‌ها و نسبت سپرده جمع شده از وام‌گیرندگان این طرح‌ها مشخص نیست؛ در حالی که تجربیات بانک‌های موفق در زمینه تأمین مالی خرد در جهان مانند بانک راکیات اندونزی، بانک ملی توسعه در مصر و نظایر آن حاکی از این است که فعالیت‌های تأمین مالی خرد از دیگر بخش‌های بانک به لحاظ ساختار سازمانی، نیروی انسانی، شعب ارائه‌دهنده خدمات و منابع و مصارف تفکیک و جدا شده است. این مسئله ضمن برجسته کردن فعالیت‌های تأمین مالی خرد در عملیات بانک‌ها امکان ارزیابی صحیح از شاخص‌های عملکرد آنها را فراهم می‌آورد. بنابراین از نقطه نظر نهادی و ملاک ایجاد سازماندهی پایدار برای ارائه خدمات تأمین مالی خرد، فعالیت‌های بانک کشاورزی در این حوزه این ملاک را تأمین نمی‌نماید.

۴-۴. تعاونی‌های اعتبار^۱

تجربه تعاونی‌ها، به‌ویژه تعاونی‌های روستایی را می‌توان با کمی تعدیل و تجدیدنظر در ساختار فعالیتی به‌عنوان گزینه‌های جدی برای ارائه خدمات تأمین مالی خرد در ایران در نظر گرفت. در گذشته تعاونی‌های روستایی بر خلاف تجربه تعاونی‌های اعتباری در سایر کشورها اجازه ارائه مستقیم خدمات مالی به اعضا را نداشتند و بی‌توجهی به تجهیز منابع، موجب عدم خودگردانی مالی و وابستگی آنها به منابع دولتی شده بود. با تصویب اساسنامه نمونه تعاونی در سال ۱۳۷۰، افتتاح حساب سپرده و پس‌انداز و جمع‌آوری قرض‌الحسنه توسط تعاونی‌ها مجاز دانسته شد.

تعداد صندوق‌های قرض‌الحسنه تأسیس شده توسط تعاونی‌های روستایی از بدو تأسیس (سال ۱۳۷۰) تا سال ۱۳۸۲ ده برابر، سپرده‌های اعضای آن حدود ۳۰۰ برابر و تعداد وام‌های پرداختی نیز بیش از ۱۵ برابر شد. ضمن آنکه متوسط وام پرداختی از محل منابع صندوق‌ها ۵ برابر متوسط وام پرداختی از محل اعتبارات تبصره‌ای و دولتی بوده است. این شواهد نشان می‌دهد تأکید بر پس‌انداز با ایجاد خودگردانی مالی مؤسسات تأمین مالی خرد توان آنها برای ارائه خدمات مالی را بسیار بیشتر نموده و موجب گسترش فعالیت آنان می‌شود. همچنین مؤسسات عضو محور می‌توانند (با سازماندهی صحیح به‌ویژه عدم دخالت دولت و تأکید بر جذب پس‌انداز اعضا) سپرده‌های قرض‌الحسنه که به‌عنوان منبع

۱. بانک کشاورزی، صص ۱۲۴-۱۳۹.

مالی کم هزینه قلمداد شده و بسیار متناسب با نیازهای مالی و توان بازپرداخت گروه‌های کم درآمد به‌ویژه در نقاط روستایی هستند را به نحو بسیار خوبی جذب نمایند.

تصویب دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر شرکت‌های تعاونی اعتبار در شهریورماه ۱۳۸۶ تحولی مهم را در زمینه تأمین مالی تعاونی‌ها ایجاد کرد. در این دستورالعمل برای اولین بار انجام فعالیت‌های مالی و اعتباری به شکل تخصصی در قالب تعاونی‌ها به رسمیت شناخته شد. با شرایطی که در دستورالعمل جدید تعریف شد افراد ساکن در یک روستا، کارگران یک کارخانه، معلمان یک مدرسه و... می‌توانند با حداقل سرمایه ۲۰۰ میلیون ریال یک تعاونی اعتبار راه‌اندازی کنند. این مقدار سرمایه با الگوهای شکل‌گیری و گسترش مؤسسات تأمین مالی خرد موفق در جهان و قابلیت‌های گروه هدف تناسب زیادی دارد.

تعاونی‌های اعتباری علاوه بر الزام به رعایت این دستورالعمل باید بر اساس قانون بخش تعاونی مصوب ۱۳۷۰ نیز عمل کنند که در برخی موارد این دو با هم همخوانی ندارند. برای مثال در ماده (۱۷) قانون تعاونی اگر حداقل ۵۱ درصد سرمایه توسط اعضا تأمین شده باشد شرکت تعاونی محسوب می‌شود، اما در تعاونی‌های اعتباری تمامی سرمایه باید توسط اعضا تأمین شود. در قانون تعاونی‌ها بر اساس ماده (۲۳) مسئولیت مالی اعضا محدود به میزان سهم آنهاست، در صورتی که یکی از عوامل عملکرد موفق تعاونی‌های اعتباری در کشورهای دیگر وجود مسئولیت نامحدود اعضاست که موجب تشدید نظارت توسط اعضا و همگن شدن اعضای تعاونی می‌شود؛ زیرا مسئولیت نامحدود انگیزه افراد ثروتمند برای عضویت در تعاونی را از بین می‌برد. در این رابطه دستورالعمل تعاونی اعتبار در ایران مسکوت است. یکی از مزیت‌های تعاونی‌های اعتباری را می‌توان کم هزینه بودن نظارت حکومت بر فعالیت‌های تأمین مالی خرد در این قالب دانست، مشروط به آنکه ارتباط موثر میان اعضا امکان‌پذیر باشد. در حال حاضر تعاونی‌های اعتبار با چند هزار عضو یا پوشش وسیع جغرافیایی فعال هستند که این مسئله انگیزه و توانایی برای ایجاد شبکه ارتباطی و نظارت‌های داخلی توسط اعضا را بسیار محدود می‌کند.

۴-۵. طرح‌های اشتغال و خودکفایی کمیته امداد امام خمینی^۱

طرح‌های اشتغال و خودکفایی کمیته امداد امام خمینی متناسب با گروه‌های هدف به سه دسته تقسیم می‌شوند:

الف) طرح‌های کارانگیزی: به منظور افزایش روحیه و شاخص امید به زندگی مددجویانی اجرا می‌شود که با مشکلات روحی، جسمی، روانی و ... مواجه می‌باشند و کسب درآمد اقتصادی در این طرح‌ها مد نظر نیست.

۱. منبع این بخش اطلاعات ارسالی از کمیته امداد امام خمینی به درخواست مرکز پژوهش‌های مجلس و مصاحبه با معاونت خودکفایی و اشتغال کمیته امداد امام خمینی است.

ب) **طرح‌های توان‌افزایی:** این طرح‌ها در قالب مشاغل کوچک نظیر خود اشتغالی و مشاغل خانگی قابل اجرا بوده و به ارتقای سطح اقتصاد خانواده کمک می‌کند. در اجرای این طرح‌ها انتظار خودکفا شدن خانواده در یک دوره زمانی معین وجود ندارد، ولی می‌تواند زمینه خودکفایی را فراهم کند.

ج) **طرح‌های خودکفایی:** طرح‌هایی که طی یک دوره زمانی معین امکان درآمدزایی و خوداتکایی خانواده را فراهم آورده و موجب خروج خانواده از تحت پوشش گردد.

اخیراً طرح کارآفرینی نیز به این سه دسته افزوده شده است.

مدل اجرایی طرح‌های اشتغال و خودکفایی شامل مراحل زیر است:

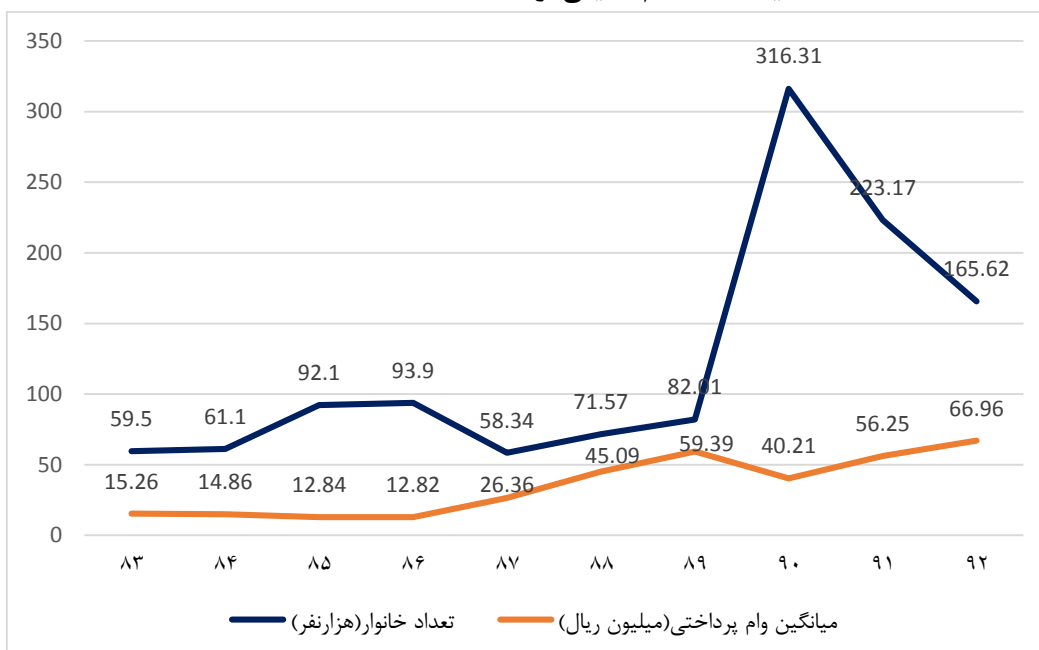
تعیین فرصت‌ها و ظرفیت‌های شغلی منطقه، استعدادسنجی متقاضیان، هدایت و مشاوره شغلی آموزش‌های فنی و مهارتی، تسهیلات، نظارت در قبل از اجرا، حین اجرا و بعد از اجرای طرح، پایدارسازی طرح‌های کسب‌وکار (شامل بازاریابی، تأمین مواد اولیه و تجهیزات، بیمه و ...).

نظارت پس از شروع اجرای طرح ۴ بار در سال انجام می‌شود که در طی مدت ۳ سال در مجموع ۱۲ بار نظارت توسط افراد خارج از مجموعه کمیته امداد با هزینه‌ای در حدود ۱۰ هزار تومان برای هر بار نظارت یک طرح صورت می‌پذیرد.

بیشترین سهم منابع کمیته امداد در به اجرا گذاشتن این طرح مربوط به تسهیلات سیستم بانکی و اعتبارات داخلی کمیته است. تا سال ۱۳۸۷، اعتبارات داخلی کمیته عمده‌ترین منبع برای وام‌دهی به متقاضیان بوده اما به یکباره در سال ۱۳۸۷ سهم تسهیلات بانکی به حدود ۵۳ درصد رسیده و از این سال به بعد با وجود روند صعودی اعتبارات داخلی امداد (که سهم عمده آن بودجه دولت است)، سهم تسهیلات سیستم بانکی افزایش یافته است؛ به نحوی که در حدود ۸۰ درصد منابع در سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ از محل منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها تأمین شده است.

طبق نمودار از سال ۱۳۸۳ تا ۱۳۸۶ روند میانگین وام‌های پرداختی تقریباً ثابت بوده، اما تعداد خانوارهای تحت پوشش این طرح رو به افزایش بوده است. در واقع در طی این سال‌ها افزایش در تعداد خانوارهای تحت پوشش موجب کاهش تقریباً اندکی در میانگین پرداختی شده است. با افزایش تسهیلات سیستم بانکی، در سال ۱۳۸۷ از تعداد خانوارهای تحت پوشش کاسته و به میانگین وام پرداختی افزوده شده است. طی سال‌های ۱۳۸۷ تا ۱۳۸۹ هم روند تعداد خانوارهای تحت پوشش و هم میانگین پرداختی به خانوارها افزایش یافته است. در سال ۱۳۹۰ با افزایش شدید در تسهیلات بانکی میزان خانوارهای تحت پوشش ۳۸۵ درصد افزایش پیدا کرد و این در حالی بوده که میزان وام پرداختی ۳۲ درصد کاهش پیدا کرده است. در دو سال بعدی نیز مجدداً از میزان خانوارها کاسته شده و بر میانگین وام پرداختی افزوده شده است.

نمودار ۲. تعداد خانوار و میانگین وام پرداختی طرح‌های خودکفایی
 کمیته امداد امام خمینی (ره) (۱۳۸۳-۱۳۹۲)

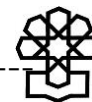
مأخذ: معاونت خودکفایی و اشتغال کمیته امداد امام خمینی.

در مجموع طی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ به ۸۶۷۷۸۹ خانوار، تسهیلات در قالب طرح‌های اشتغال و خودکفایی داده شده که در حدود ۵۵ درصد این خانوارها به خودکفایی رسیده‌اند و از پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) خارج شده‌اند. در سال ۱۳۹۵ میزان تسهیلات ارائه شده به هر فرد از منابع بانکی ۱۵۰ میلیون ریال با نرخ سود ۴ درصد و از محل منابع داخلی ۳۰۰ میلیون ریال با نرخ سود صفر درصد است. نرخ بازپرداخت وام‌ها حدود ۹۷ درصد است.

جدول ۵. عملکرد کل طرح‌های اشتغال و خودکفایی (کارانگیزی، توان‌افزایی و خودکفایی)
 از سال ۱۳۹۰ تا پایان ۱۳۹۴

۸۶۷۷۸۹	تعداد طرح‌های اشتغال و خودکفایی اجرا شده
۶۱۷۶۸	تسهیلات پرداختی (میلیارد ریال)
۴۷۹۲۶۵	تعداد خانوار خودکفا شده
۴۸۷۰۹	میزان تسهیلات از محل منابع قرض‌الحسنه بانکی (میلیارد ریال)

مأخذ: همان.

۴-۶. طرح صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی، دفتر امور زنان وزارت جهاد کشاورزی

طرح صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی توسط دفتر امور زنان روستایی وزارت جهاد کشاورزی از سال ۱۳۷۸ با هدف طراحی یک الگوی بومی از تأمین مالی خرد در روستاهای ایران به مرحله اجرا درآمده است.

در این طرح صندوق‌هایی در هر روستا با حداقل ۲۰ عضو و حداکثر ۵۰ عضو تشکیل می‌شود که گروه هدفش را از میان فقیرترین زنان روستایی انتخاب می‌کند. دفتر امور زنان و ادارات جهاد کشاورزی استان‌ها و شهرستان‌ها به‌عنوان مروجان ایجاد این صندوق‌ها عمل نموده و با حضور در روستا و تشکیل جلسات گروهی، نحوه فعالیت و شکل‌گیری صندوق را توجیه و مزایای آن را تشریح می‌نمایند. همچنین خدماتی چون آموزش‌های مهارتی و بازاریابی تولیدات به منظور افزایش بهره‌وری زنان روستایی و کمک به فروش محصولات آنان ارائه می‌شود.^۱

مدیریت اجرایی صندوق و نظارت بر گروه‌ها و اعضا توسط هیئت مدیره و مدیر عامل صندوق که از میان ساکنان روستا انتخاب شده‌اند انجام می‌شود. نمایندگان وزارت جهاد کشاورزی با بازدیدهای دوره‌ای بر عملکرد صندوق نظارت می‌کنند. شیوه‌نامه‌دهی به شکل فردی و با ضمانت گروهی است که به‌صورت مشارکتی و توسط اعضای صندوق تعیین می‌شود که وام به چه فردی داده شود. اما تمام افراد گروهی که فرد در آن قرار دارد مسئول بازپرداخت وام هستند. در سال‌های شروع طرح بخشی از منابع مالی آن توسط وزارت جهاد کشاورزی تأمین می‌شد، اما در حال حاضر تمامی منابع صندوق‌ها از محل پس‌انداز اعضا و در موارد محدودی با کمک خیرین تأمین می‌شود. وام‌های صندوق‌ها غالباً به حوزه‌های کشاورزی، صنایع دستی و صنایع تکمیلی کشاورزی و با نرخ کارمزد ۴ درصد اعطا می‌شود.^۲

این طرح از گستردگی جغرافیایی در سراسر استان‌ها برخوردار بوده و بسیاری از ملاک‌های مفهوم مدرن تأمین مالی خرد نظیر تداوم و پایداری خدمات، استفاده از وثیقه‌های جایگزین وثیقه‌های متعارف و استفاده از مدل‌های اجرایی مؤسسات تأمین مالی خرد موفق دنیا را در خود دارد، اما با توجه به سابقه طرح روند نسبتاً کندی را تاکنون پیموده است. تا پایان سال ۱۳۹۴، ۹۱۲ روستا و ۳۲۷۰۰ نفر عضو تحت پوشش طرح قرار گرفته‌اند^۳ که هنوز تا حد پوشش مطلوب فاصله بسیاری وجود دارد.

۱. بانک کشاورزی، صص ۱۸۱-۱۸۴ و مصاحبه با کارشناسان دفتر امور زنان روستایی و عشایری، مرداد ۱۳۹۵.
۲. همان.

۳. اداره توانمندسازی اقتصادی-اجتماعی، دفتر امور زنان روستایی و عشایری، ۱۳۹۵.

۴-۷. برنامه تأمین مالی خرد مشترک سازمان بهزیستی، بانک کشاورزی و مؤسسه تاک^۱

طرح تأمین مالی خرد با رویکرد «بانکداری پیوندی» از سال ۱۳۸۲ با حمایت ایفاد (صندوق بین‌المللی توسعه کشاورزی سازمان ملل متحد)، بانک کشاورزی و مؤسسه بین‌المللی تاک آغاز شده و از سال ۱۳۸۵ سازمان بهزیستی نیز به حامیان طرح پیوسته است.

«بانکداری پیوندی» یکی از سازوکارهای آزمون شده و موفق است که توسط کشورهای آسیایی عضو «اتحادیه مؤسسات اعتباری روستایی و کشاورزی آسیا و اقیانوسیه»^۲ برای گسترش خدمات مالی خرد ابداع گشته و اکنون در ۹ کشور آسیایی از جمله هندوستان، فیلیپین و تایلند با نتایج بسیار امیدوارکننده‌ای در حال اجراست. تنها در هندوستان قریب به ۴۰ میلیون نفر از افراد فقیر و کم درآمد روستایی از این روش بهره‌مند شده‌اند. ایران نخستین کشور در آسیای غربی است که از طریق طرح مشترک ایفاد و بانک کشاورزی به آزمون و پیاده‌سازی این روش پرداخته است.

روش بانکداری پیوندی بر اساس ایجاد پیوند مالی (پس‌انداز و وام) بین بانک و مؤسسات کوچک مالی محلی و مردمی است که متعلق به خود اعضا بوده و توسط خود آنها نیز اداره می‌شود. این گونه مؤسسات پس از بهره‌مند شدن از آموزش‌های لازم و ظرفیت‌سازی کافی، کار خود را نخست با انباشت پس‌اندازهای اعضا و همچنین درآمدهای ناشی از فعالیت‌های مالی و تولیدی در صندوق مشترک گروه آغاز و سپس برای استفاده بهینه از این منابع به صورت وام‌های ریز و کوتاه‌مدت برای اعضا آماده می‌گردند. پس از بهره‌مندی کافی از ظرفیت‌سازی و اثبات کفایت خود (از طریق ارزیابی رسمی توسط بانک بر اساس جدول ارزیابی)، بدون نیاز به داشتن وثیقه، ضمانت شخصی یا ذمه‌ای و بر اساس کفایت سازمانی و مالی گروه (به‌عنوان یک سرمایه اجتماعی) و نیز با ایجاد ضمانت زنجیره‌ای بین اعضا - بدون برخورداری از هیچ‌گونه یارانه طبق مقررات جاری بانک از بانک وام دریافت می‌کنند. تخصیص وام در داخل گروه یا به‌عبارت دیگر خرده‌فروشی وام به عهده گروه و بر اساس تشخیص و اجماع مجمع عمومی آن می‌باشد. بدین ترتیب بازپرداخت نیز به عهده گروه خواهد بود. تخصیص وام بین اعضا لزوماً به‌طور مساوی نبوده و به گروه آموزش داده می‌شود که استفاده بهینه از تسهیلات مستلزم آن است که رابطه بین مقدار تسهیلات و توانایی وام‌گیرنده در استفاده از آن (در نتیجه قدرت کارآفرینی وام‌گیرنده و ظرفیت بازپرداخت) در نظر گرفته شود.

از سال ۱۳۸۲ تاکنون به تدریج ۱۵ استان تحت پوشش برنامه تأمین مالی خرد با رویکرد بانکداری پیوندی قرار گرفته‌اند. بیش از ۹۵ درصد اعضای مشارکت‌کننده در طرح را زنان تشکیل می‌دهند. در سال ۱۳۹۴ تعداد ۱۵۷۸ گروه خودیار تشکیل شده که ۲۵۷۸۶ نفر عضو دارند. این میزان رشد

۱. ت.ا.ک (توانمندسازی، اشتغال، کارآفرینی) این بخش از گزارش از منابع زیر استخراج شده است: مؤسسه بین‌المللی خدمات مالی خرد (تاک)، برنامه تأمین مالی با رویکرد بانکداری پیوندی، اسفند ۱۳۹۴ و بانک کشاورزی، ص ۱۵۴.

2. APRACA

تقریباً معادل رشد ۱۲ سال گذشته اجرای طرح است که نشان‌دهنده روند صعودی حمایت‌های بهزیستی و ارتقای ظرفیت بخش اجرایی غیردولتی است. در سال ۱۳۹۴ حدود ۳۳۰ میلیارد ریال از محل منابع داخلی صندوق‌ها و منابع بانک کشاورزی تسهیلات اعطا شده که متوسط مبلغ وام بین ۴۰۰ هزار تومان تا ۲ میلیون و ۴۰۰ هزار تومان بوده است. نکته جالب توجه این است که در شرایطی که در این طرح تسهیلات بدون وثیقه و ضمانت‌های معمول و تنها با اتکای به سرمایه اجتماعی گروه‌ها پرداخت می‌شود، نرخ بازپرداخت تسهیلات در سال ۱۳۹۴ معادل ۱۰۰ درصد بوده است.

۸-۴. طرح ده هزار صندوق تأمین مالی خرد روستایی، پست بانک ایران

پست بانک ایران یازدهمین بانک دولتی ایران است که از سال ۱۳۷۵ فعالیت خود را به‌طور رسمی آغاز کرده و یکی از مهمترین اهداف و مأموریت‌های این بانک، توسعه خدمات مالی خرد روستایی در نظر گرفته شده است. بدین منظور تفاهمنامه‌ای در آذرماه ۱۳۹۲ به مدت دو سال ما بین پست بانک ایران و مرکز توسعه روستایی و مناطق محروم ریاست جمهوری مبنی بر ایجاد ده هزار صندوق تأمین مالی خرد روستایی به امضا رسید.^۱ در این تفاهمنامه پست بانک، متعهد به طراحی ساختار و تصدی عملیات بانکی صندوق‌ها و مرکز توسعه روستایی و مناطق محروم ریاست جمهوری موظف به هماهنگی تعاملات لازم با دستگاه‌های اجرایی و استانداری‌ها جهت شکل‌گیری فعالیت صندوق‌ها و نظارت بر روند اجرایی آنها شد. طرح در اواسط سال ۱۳۹۴ با وجود طراحی برخی زیرساخت‌ها به دلیل کمبود منابع مالی متوقف گردید. براساس استعلام از اداره کل قرض‌الحسنه پست بانک ایران تنها ۲۱۷ صندوق در مدت کوتاه اجرای طرح افتتاح شده و ۱۵ میلیارد ریال تسهیلات با نرخ سود ۴ درصد اعطا شده که نرخ بازپرداخت ۵۰ درصد بوده است.

جدول ۶. عملکرد طرح ده هزار صندوق تأمین مالی روستایی

تعداد صندوق‌های تأمین مالی خرد روستایی	۲۱۷ صندوق
تعداد اعضای صندوق	۶۱۷ نفر
میزان تسهیلات پرداختی	۱۵,۸۵۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال
نرخ تسهیلات پرداختی	۴٪
نرخ بازگشت تسهیلات	۵۰٪
میزان وام پرداختی پست بانک به صندوق‌ها	۵۲,۰۰۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال

مأخذ: نامه شماره ۴۵۶/۲۹۰/ب مورخ ۱۳۹۵/۰۵/۲۴ پست بانک ایران در پاسخ به درخواست مرکز پژوهش‌های مجلس مبنی بر ارائه اطلاعاتی در مورد عملکرد طرح ده هزار صندوق تأمین مالی خرد روستایی.

۱. تفاهمنامه با شماره ۱۳۱۱/۱۹۰/ب مورخ ۱۳۹۲/۹/۱۳.

۹-۴. طرح اقتصاد مقاومتی سازمان بسیج سازندگی^۱

سازمان بسیج سازندگی از سال ۱۳۹۱ با هدف ایجاد امنیت غذایی، مردمی‌سازی اقتصاد و ایجاد اشتغال پایدار طرح اقتصاد مقاومتی را آغاز کرده است. در این طرح با همکاری بانک مهر اقتصاد تسهیلاتی با حداقل مبلغ ۳۰ و حداکثر ۳۰۰ میلیون ریال در عرصه‌های مختلف کشاورزی، صنایع دستی و صنایع تبدیلی به متقاضیان واجد شرایط اعطا می‌شود.

فرآیند و نحوه اجرای طرح‌های اقتصاد مقاومتی در ۱۹ مرحله تعریف شده است:

نیازسنجی و آمایش سرزمین جهت انتخاب عرصه‌ها، انعقاد تفاهمنامه با سازمان‌های دولتی، اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی، توجیه و آموزش متقاضیان، جذب متقاضیان، تهیه دستورالعمل اجرایی و طرح توجیهی، اخذ ضوابط بهداشتی از ارگان‌های مربوطه، تشکیل پرونده، نظارت و بازدید، اخذ مجوزهای لازم از وزارت جهاد کشاورزی، معرفی به بانک مهر اقتصاد، دریافت تسهیلات، تأمین نهاده‌ها، شروع طرح، نظارت حین اجرا، بازاریابی، تشکیل تعاونی‌های پشتیبان، تشکیل نمایشگاه‌های عرضه محصولات، نظارت بعد از اجرای طرح جهت ادامه‌دار بودن آن.

در این طرح، تسهیلات به صورت فردی و با معرفی ضامن و ارائه چک یا سفته به متقاضیان داده می‌شود و نظارت‌هایی توسط سازمان بسیج سازندگی پیش از شروع و در حین اجرای طرح صورت می‌پذیرد. در کنار تأمین مالی، برای سایر نیازهای ایجاد کسب‌کارهای خرد و کوچک نظیر آموزش و بازاریابی نیز تمهیداتی اندیشیده شده است. ضریب ایجاد اشتغال در طول سه سال اجرای طرح ۱/۴ است، یعنی به ازای پرداخت هر یک فقره تسهیلات به‌طور متوسط برای ۱/۴ نفر اشتغال ایجاد شده است. جدول زیر عملکرد سازمان بسیج سازندگی در اعطای تسهیلات را نشان می‌دهد. در مجموع ۲۰۹۸ میلیارد تومان تسهیلات در قالب این طرح طی سه سال اعطا شده است.

جدول ۷. عملکرد طرح اقتصاد مقاومتی سازمان بسیج سازندگی سال‌های ۱۳۹۲-۱۳۹۴

سال	تعداد تسهیلات	نرخ سود (درصد)	میزان تسهیلات (میلیارد تومان)
۱۳۹۲	۲۲۶۷۲	٪۴	۶۰۸
۱۳۹۳	۳۵۷۴۹	٪۱۶	۶۰۰
۱۳۹۴	۴۶۸۱۳	٪۱۶	۸۹۰

مأخذ: اطلاعات دریافتی از سازمان بسیج سازندگی.

۱. مصاحبه با کارشناسان طرح اقتصاد مقاومتی سازمان بسیج سازندگی.

۱۰-۴. برنامه تأمین مالی خرد صندوق کارآفرینی امید، ریاست جمهوری

در سال ۱۳۸۵ «صندوق اشتغال، ازدواج و مسکن مهر امام رضا(ع)» از ادغام صندوق قرض الحسنه توسعه اشتغال روستایی و صندوق ازدواج جوانان در صندوق حمایت از فرصت‌های شغلی ایجاد گردید و در اسفندماه ۱۳۹۳ از صندوق مهر امام رضا(ع) به صندوق کارآفرینی امید تغییر نام داد. صندوق کارآفرینی امید، بر اساس رویکرد جدید به حمایت از کسب و کارهای خرد و خانگی از طریق ساماندهی و حمایت مالی قرض الحسنه می‌پردازد. صندوق طی سال‌های ۱۳۹۱ تا ابتدای سال ۱۳۹۴ در مجموع ۲۰۸۱۹ میلیارد ریال از منابع خود را به تسهیلات اشتغال اختصاص داده است. جدول زیر مبلغ و تعداد تسهیلات پرداختی را در دوره مذکور نشان می‌دهد. در رابطه با اینکه چقدر از تسهیلات اعطایی به اشتغال پایدار منجر شده است اطلاعاتی در دسترس نیست.

همچنین صندوق کارآفرینی امید، طرح ایجاد ۵۰۰۰ صندوق اعتبارات خرد در روستاهای مناطق مرزی و محروم کشور را در سال ۱۳۹۴ تهیه کرده و در نظر دارد آن را در سال ۱۳۹۵ اجرایی کند.

جدول ۸. تسهیلات پرداختی اشتغال صندوق کارآفرینی امید طی سال‌های ۱۳۹۱-۱۳۹۳

سال	تعداد تسهیلات پرداختی	مبلغ تسهیلات پرداختی (میلیارد ریال)
۱۳۹۱	۶۲۲۱۴	۵۱۸۵
۱۳۹۲	۷۰۱۶۳	۷۲۲۷
۱۳۹۳	۸۷۹۳۷	۸۴۰۷
مجموع	۲۲۰۳۱۴	۲۰۸۱۹

مأخذ: پاسخ کتبی صندوق کارآفرینی امید به مرکز پژوهش‌های مجلس در خصوص عملکرد صندوق در حوزه تأمین مالی خرد، ۱۳۹۴/۱۱/۱۹.

جمع‌بندی

در ارزیابی عملکرد طرح‌ها و برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران، معمولاً میزان و تعداد تسهیلات اعطایی و در بهترین حالت نرخ بازپرداخت وام‌ها توسط مجریان طرح‌ها ارائه می‌شود و امکان مقایسه به لحاظ دستیابی به هدف اصلی یعنی ایجاد اشتغال پایدار به دلیل ضعف اطلاعات امکانپذیر نیست، لذا نمی‌توان با وجود تجارب متعدد و سابقه نسبتاً طولانی کشور در تأمین مالی خرد در رابطه با ساختار بهینه به سادگی اظهار نظر کرد.

«برنامه تأمین مالی خرد مشترک سازمان بهزیستی، بانک کشاورزی و مؤسسه تاک» و «طرح صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی وزارت جهاد کشاورزی» تنها مواردی هستند که از سازوکارهای ابتکاری الگوهای موفق تأمین مالی خرد دنیا نظیر وام‌دهی گروهی و حذف وثیقه، تأکید بر جمع‌آوری پس‌انداز گروه هدف، استفاده از انگیزه‌های پویا مانند وام‌دهی صعودی و غیره استفاده می‌کنند. در این

طرح‌ها که به جای اتکای به منابع دولتی از محل پس‌اندازهای مردمی تأمین منابع کرده‌اند و دولت نقش ترویجی دارد، نرخ بازپرداخت وام‌ها بالاتر است، اما حجم کوچک وام با توجه به محدودیت منابع مالی متکی بر پس‌انداز روستاییان، امکان ایجاد اشتغال پایدار و تغییر سطح اقتصادی وام‌گیرندگان را محدود می‌کند. در این ساختار کمک مالی دولت به صندوق‌ها می‌تواند گره‌گشا باشد.

سازوکار غالب در طرح‌های تأمین مالی خرد در ایران، استفاده از روش اعطای تسهیلات رایج نظام بانکی بدون در نظر گرفتن سایر خدمات مورد نیاز گروه هدف است. در این سازوکار هزینه نظارت بسیار بالاست و در صورت ضعف نظارت نرخ بازپرداخت تسهیلات پایین خواهد آمد. بی‌توجهی به گردآوری پس‌اندازهای گروه هدف و وابستگی به منابع دولتی ایجاد انگیزه برای عدم بازپرداخت تسهیلات و احتمال توقف طرح به دلیل کمبود منابع مالی (همانند تجربه پست بانک) را در پی خواهد داشت.

همچنین به نظر می‌رسد بانک‌ها در ایران بستر مناسبی برای گسترش تأمین مالی خرد نیستند، زیرا با توجه به ساختار سهامی و لزوم توزیع سود در نظام بانکی و از طرفی حرمت ربا و مشکلات اجرایی روش‌های مشارکتی، پیاده‌سازی بانکداری خرد توجیه اقتصادی ندارد و انحراف زیاد منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها در تخصیص به وام قرض‌الحسنه نیز بر اساس آمارهای موجود مشهود است.

تجربه نهادهایی مانند دفتر امور زنان وزارت جهاد کشاورزی و کمیته امداد امام خمینی نشان می‌دهد ارائه بسته خدماتی که در محیط روستایی علاوه بر تأمین اعتبار، نیازهایی همچون آموزش و بازاریابی را نیز پاسخ دهد و از ساختار نظارتی موفق نیز برخوردار باشد، در مقایسه با روش تزریق صرف منابع مالی، کار زمانبر و دشواری است. بنابراین باید میان دستگاه‌های دولتی که در زمینه تأمین مالی خرد سابقه و تجربه دارند و سازمان‌هایی که به‌تازگی به این حوزه ورود می‌کنند هماهنگی لازم برای انتقال تجربیات ایجاد شود و از شروع طرح‌هایی بدون ملاحظه عملکرد طرح‌های قدیمی‌تر، بدون هماهنگی با سایر سازمان‌ها و نهادهای مرتبط دولتی و یا بدون پیش‌بینی منابع مالی لازم اجتناب شود.

۵. چالش‌های پیش روی تأمین مالی خرد در ایران

عمده مشکلات و آسیب‌هایی که در گزارش‌ها و پژوهش‌های داخلی در رابطه با تأمین مالی خرد به آنها اشاره شده است را می‌توان ناشی از دو مسئله ریشه‌ای دانست. نخست آنکه در ایران بر خلاف تجربیات خارجی به تأمین مالی خرد به‌عنوان یک برنامه چندبعدی و دارای سازوکارهای اجرایی ویژه و متفاوت با نظام بانکداری متعارف نگاه نمی‌شود؛ بلکه عموماً منظور از تأمین مالی خرد شکلی از اعتبار خرد و به‌طور دقیق اعطای وام با اندازه و مقیاس کوچک است. شاید به همین دلیل در گزارش‌های مکتوب بین‌المللی هیچ فعالیتی در زمینه تأمین مالی خرد در ایران ثبت نشده و مطالعات محدود داخلی نیز موفقیت چندانی از عملکرد نهادهای متعدد تأمین مالی خرد نشان نمی‌دهند. مشکل ریشه‌ای دوم به انتخاب

رویکرد نادرست دولت در اجرای برنامه‌ها و طرح‌های تأمین مالی خرد برمی‌گردد. اجرای برنامه‌های ناگهانی و موقتی و اعطای اعتبارات یارانه‌ای با سازوکار متداول بانکی نمی‌تواند به اشتغال پایدار فقرا و دهک‌های پایین درآمدی منجر شود. در این بخش با استناد به برخی پژوهش‌های محدود داخلی و نیز مقایسه روش‌ها و برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران با الگوی اصیل آن و نیز تجربیات موفق خارجی، به عمده‌ترین آسیب‌ها و چالش‌های تأمین مالی خرد در کشور اشاره می‌شود.

۱-۵. رویکرد نادرست دولت در اجرای طرح‌ها و برنامه‌های تأمین مالی خرد

دولت و نهادهای عمومی در ایران فعالیت قابل توجهی را در زمینه اجرای سیاست‌های حمایتی از گروه‌های آسیب‌پذیر دارند. علاوه بر رویکرد حمایتی دولت، مالکیت دولت بر بخش عمده نظام بانکی نیز به ایجاد سازوکارهای بعضاً ناموفق دولتی نظیر ارائه اعتبارات یارانه‌ای، دخالت مستقیم در اعطای اعتبار با تأسیس سازمانی دولتی، عدم تأکید بر جمع‌آوری وجوه از گروه هدف و تأکید صرف بر ارائه وام کمک کرده است.

اما اساساً رویکرد الگوهای موفق تأمین مالی خرد در جهان رویکردی ارتقا بخش است؛ به نحوی که با اتکا به پس‌اندازهای گروه‌های هدف دسترسی پایدار و قابل پیش‌بینی به انواع خدمات مالی مورد نیاز آنان فراهم آید تا فقرا بتوانند به اشتغال پایدار و وضعیت معیشتی مطلوب‌تری دست یابند و تنها به ارائه اعتبار مالی آن هم برای یک‌بار بسنده نشود. دخالت دولت فراتر از نقش ترویجی و سیاستگذاری و اتکا به منابع دولتی به دلیل اینکه با اصول تأمین مالی خرد سازگاری چندانی ندارد، می‌تواند به پایداری مؤسسات تأمین مالی خرد آسیب زده و مانع تحقق اهداف آن شود.

ایجاد صندوق فرصت‌های شغلی طبق ماده (۵۶) قانون برنامه سوم توسعه کشور که در سال ۱۳۸۱ به تعداد ۷۸۹۸۰ فقره تسهیلات با میانگین ۱۸ میلیون ریال برای اشتغال‌زایی به افراد بیکار جویای کار جهت ایجاد اشتغال در قالب این طرح پرداخت شد و تنها مانند یک شوک عمل نموده و دسترسی پایدار به خدمات مالی را فراهم نکرد و یا طرح ده‌هزار صندوق تأمین مالی خرد روستایی پست بانک که در سال ۱۳۹۲ آغاز و در سال ۱۳۹۴ به دلیل کمبود منابع مالی و عدم هماهنگی دستگاه‌های اجرایی و استانداری‌ها متوقف گردید نمونه‌هایی از اجرای برنامه‌های ناقص و موقتی هستند که نمی‌توانند در قالب برنامه‌های تأمین مالی خرد قرار گرفته و به اهداف مطلوب دست یابند.

۲-۵. نبود رابطه میان تسهیلات و پس‌انداز

فعالیت نهادهای تأمین مالی خرد در ایران در اکثر موارد به ارائه اعتبار محدود است و به خدمات سپرده‌ای توجه چندانی نمی‌شود. این مسئله می‌تواند ناشی از وابستگی چنین نهادهایی به منابع دولتی و یا کمک‌های خیرین باشد. اما تجربه بین‌المللی نشان می‌دهد فعالیت مؤسسه تأمین مالی خرد برای جذب

سپرده می‌تواند منبع سرمایه‌ای نسبتاً ارزانی را برای وام‌دهی فراهم کند و سبب پایداری مؤسسه شود. ضمن آنکه پس‌انداز داوطلبانه منعکس‌کننده رفتار اعتباری افراد نیز می‌تواند باشد و هزینه‌های غربال و نظارت بر مشتریان را برای مؤسسه تأمین مالی خرد کاهش می‌دهد. هولم و موزلی (۱۹۹۶) نشان می‌دهند مؤسسات تأمین مالی که فعالیت پس‌انداز هم داشته‌اند نرخ سوخت وام‌هایشان کمتر بوده است. بسیاری از مؤسسات تأمین مالی خرد که به خودگردانی و پایداری مالی دست یافته‌اند با ایجاد انگیزه در مشتریان خود به طرقی همچون وام‌دهی نوبتی و متناسب با میزان پس‌انداز به جذب سپرده می‌پردازند.^۱ علاوه بر دریافت اعتبار، پس‌انداز کردن نیز از جمله نیازهای طبقات فقیر جامعه محسوب می‌شود. مطالعات نشان می‌دهد بر خلاف تصور عمومی پیشین، خانواده‌های فقیر هم تمایل زیادی به پس‌انداز دارند و هم ظرفیت قابل توجهی برای پس‌انداز کردن دارند (رابیل و پاروسیپ ۱۹۹۸، مرداک ۱۹۹۹).^۲

۳-۵. نبود ساختار نظارتی مناسب

طغیانی دولت آبادی (۱۳۸۶) با مطالعه تجربیات موفق کشورها بر این باور است که در ایران به رغم سابقه طولانی و گستردگی فعالیت‌های انجام گرفته تأمین مالی خرد، به دلیل پراکندگی و عدم انسجام لازم و نظارت کافی، این مؤسسات مالی به نتیجه مورد نظر دست نیافته‌اند و لازم است اصلاحات ساختاری در این مؤسسات به وجود آید.

تأمین مالی خرد از سازوکارهایی اجرایی ابتکاری برای تضمین و نظارت بر بازپرداخت وام‌ها استفاده می‌کند که در نظام بانکداری متعارف به کار گرفته نمی‌شوند. استفاده از روش وام‌دهی گروهی (شکل‌گیری و انتخاب توسط خود اعضا گروه) و استفاده از ساختار قدرت محلی و اطلاعات محلی موجب می‌شود مشکل گزینش در زمینه انتخاب و غربال مشتریان وام حل شود. استفاده از روش‌های تعهد مشترک توسط اعضای گروه (نظارت و فشار همسانان و ایجاد و وثیقه اجتماعی) و وام‌دهی صعودی در صورت بازپرداخت مناسب (ایجاد انگیزه‌های پویا)، شرایط بازپرداخت بدون وجود دوره خواب و بلافاصله پس از اعطای وام با فواصل بسیار کوتاه میان اقساط (هفتگی، ۱۵ روزه و...) و نظارت فشرده و دادن انگیزه به کارکنان مؤسسه برای نیل به نرخ بازپرداخت بالا نیز موجب می‌شود انگیزه لازم برای بازپرداخت نزد مشتریان و کارکنان ایجاد شود بدون آنکه نیاز باشد از وثیقه‌های متعارف در بانکداری استفاده شود.

برخی از محققان دلیل اصلی موفقیت و توسعه تأمین مالی خرد را دو رکن اساسی «وام‌دهی گروهی» و «ایجاد فشار درونی» می‌دانند.^۳ (MacIsaac, 1997: 15) اگر اعضای گروه خودشان همدیگر را انتخاب کنند و خودشان مسئول شکل‌دهی گروه باشند و بدانند که همه مسئول بازپرداخت وام دریافتی

۱. بانک کشاورزی، ص ۴۵.

۲. همان.

۳. میسمی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۳۴.

توسط هریک از اعضای گروه هستند، طبعاً با افراد همگن به لحاظ نوع ریسک و تعهد هم گروه می‌شوند و سعی می‌کنند بر فعالیت همدیگر نظارت داشته و حتی همدیگر را راهنمایی و کمک کنند. در محیط‌هایی که روابط اجتماعی فشرده و نزدیک است (مانند افراد یک روستا، کارگران یک کارخانه، پرستاران یک بیمارستان، معلمان یک مدرسه و ...) این تعهد مشترک حتی موجب فشار گروهی و اجتماعی بر فردی می‌شود که به تعهداتش عمل نکرده است.^۱ در واقع در تأمین مالی خرد، وثیقه با سرمایه اجتماعی فقرا که همان اعتبار است جایگزین می‌شود.

این در حالی است که مؤسسات تأمین مالی خرد در ایران عموماً از روش‌های اخذ وثیقه یا تعهد ضامن برای اعطای وام خرد استفاده می‌کنند. کنار گذاشتن ارکان اساسی تأمین مالی خرد در ایران، سبب بروز مشکلات بسیاری در اجرا شده است. شهیدی‌نسب (۱۳۹۳) در تحقیق میدانی خود، آسیب‌هایی مانند عدم بازپرداخت وام‌ها، نکول استراتژیک، هزینه بالای نظارت و نبود وثیقه مناسب برای اخذ وام را برای تأمین مالی خرد در ایران ذکر می‌کند که همه این مشکلات را می‌توان ناشی از عدم استفاده از ساختار نظارتی ویژه طراحی شده در الگوی اصیل تأمین مالی خرد دانست.

۴-۵. نبود تقاضای کافی و نیاز به آموزش و بازاریابی

عموماً توصیه می‌شود برنامه‌های اعتبارات خرد با آموزش‌های جانبی به‌ویژه در زمینه‌های کارآفرینی همراه شود. عقیده محمد یونس در بدو تأسیس بانک گرامین این بود که مادامی که به افراد فقیر کمک کنیم تا چیزی تولید کنند، آنها به راحتی می‌توانند آن را بفروشند. اما این مطلب بر اساس نظریه‌ای است که مدت‌ها پیش نادرستی‌اش اثبات شده است: قانون سی که می‌گوید، عرضه، تقاضای خودش را به‌وجود می‌آورد.

در عصری که تجارت جهانی به سرعت در حال گسترش است و رقابت و نوآوری فزاینده سبب شده بازارها از تنوع و گستردگی بالایی برخوردار بوده و دانش فنی لازم برای تولید و توزیع کالاها و خدمات پیچیدگی زیادی داشته باشد، فقرا بدون آموزش و مهارت‌های بازاریابی فرصت‌های بسیار محدودی برای سرمایه‌گذاری و تولید دارند. بنابراین اگر فقرا بتوانند با استفاده از اعتبارات خرد کالا یا خدمتی را تولید کنند، اما به دلیل نبود تقاضا نتوانند آن را بفروشند، سازوکار تأمین مالی خرد با شکست مواجه می‌شود. لذا وجود نهادهایی که مشاوره و آموزش لازم را در اختیار افرادی که می‌خواهند کسب‌وکار خرد ایجاد کنند قرار می‌دهند تا هدفمند و متناسب با نیاز بازار به تولید بپردازند برای موفقیت ضروری است.

برای اینکه اعتبارات خرد بتواند به‌عنوان استراتژی رفع فقر در ایران موفق شود باید فرآیند تعامل و درگیر شدن در برنامه‌ها و چشم‌انداز زندگی قرض‌گیرندگان برای آماده‌سازی آنها جهت دریافت اعتبار

را طی کند. این فرآیند به معنی ایجاد سرمایه انسانی و مهارت‌های کارآفرینی در فقراست. اعتبارات خرد برای دستیابی به پایداری مالی و رفع فقر باید با سایر نهادهای محلی نظیر مراکز آموزشی، سازمان‌های غیردولتی و برنامه‌های آموزش مهارت شغلی همراه و مرتبط شود. مراکز آموزشی و پژوهشی می‌توانند در هدایت و شکل‌دهی خوشه‌های کسب‌وکار و ایجاد زنجیره ارزش نقش مؤثری ایفا کنند. بدون تعیین استراتژی و برنامه‌های آموزش و هدایت کسب‌وکارهای خرد نمی‌توان از تأمین مالی خرد انتظار ایجاد اشتغال پایدار و افزایش سطح درآمدی فقرا را در فضای رقابتی و ورود انواع کالاهای ارزان و بی‌کیفیت چینی داشت.

۵-۵. انتخاب نامناسب یا مشخص نبودن گروه هدف

انتخاب صحیح گروه هدف یکی از مهمترین عوامل موفقیت برنامه‌های تأمین مالی خرد است. در هر جامعه‌ای افرادی وجود دارند که توانایی پرداخت اصل اعتبارات را هم ندارند. این گروه شامل فقیرترین فقرا هستند. گروهی دیگر، اصل اعتبار را می‌توانند بازگردانند، ولی قادر به پرداخت سود اعتبار نیستند. گروه سوم قادر به بازپرداخت اصل و سود اعتبارات هستند، ولی معمولاً وثیقه مناسب ندارند. گروه چهارم می‌توانند از خدمات بانکداری متعارف استفاده کنند، اما اگر شرایط توزیع اعتبار خرد به صورت رانتی باشد و به راحتی در دسترس قرار گیرد متقاضی اعتبار خرد خواهند شد. برنامه‌های تأمین مالی خرد اصولاً باید گروه دوم و سوم را هدف قرار دهند.

تجربیات عملی نشان داده‌اند که سرمایه‌گذاری‌هایی که با شکست مواجه می‌شوند مربوط به فقیرترین فقرا بوده‌اند. زیرا فرصت‌های سرمایه‌گذاری مولد و توانمندی استفاده از فرصت‌های موجود برای گروه‌های فقیرتر کمتر است (رایت ۱۹۹۹)^۱، لذا معمولاً مؤسسات تأمین مالی خرد به فقیرترین گروه‌های فقرا توجهی نمی‌کنند. توجیه این کار آن است که: «عرضه تأمین مالی خرد به گروه‌های به شدت فقیر، نه تنها باعث نجات آنها نمی‌شود، بلکه به علت ناتوانی در بازپرداخت باعث می‌شود هرچه بیشتر مدیون و در آینده فقیرتر شوند» (Habib, 2002)^۲. برای این گروه از افراد دولت باید بسته‌های حمایتی ویژه‌ای در نظر بگیرد.

علاوه بر گروه اول، گروه چهارم نیز با استفاده از سازوکارهایی باید از پوشش تأمین مالی خرد خارج شوند. یکی از سازوکارهای هدفگذاری غیرمستقیم برای فقرا و جلوگیری از افراد ذینفوذ ارائه اعتبار بر اساس نرخ بهره بازار است که توسط بسیاری از مؤسسات تأمین مالی خرد در دنیا به کار گرفته می‌شود. به عقیده این مؤسسات نرخ بهره یارانه‌ای و کمک‌های دولتی به دلیل ایجاد رانت مانع از اصابت به گروه هدف می‌شود. با توجه به حرمت ربا در اسلام می‌توان از روش‌های دیگری نیز استفاده کرد. شناسایی

۱. همان، ص ۹۹.

۲. میسمی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۴۱.

گروه‌های فقیر بر اساس نقاط جغرافیایی، جنسیت و شغل می‌تواند اولین گام برای شناسایی گروه هدف باشد. اندازه کوچک وام، رویه‌هایی چون برگزاری اجباری جلسات هفتگی با سایر اعضا، اجبار به مشارکت در برخی فرآیندهای اجرایی که برای ثروتمندان خوشایند نیست موجب می‌شود این خدمات تنها برای فقرا مطلوب باشد.

مافی (۱۳۸۵) مشخص نبودن گروه‌های هدف در اعطای اعتبارات خرد را یکی از چالش‌های اساسی نظام بانکی در ایران می‌داند، این چالش در مطالعات میدانی محدودی که در این زمینه انجام شده (مانند بانک کشاورزی، ۱۳۹۲) مورد تأیید قرار گرفته است.

۶-۵. مبلغ اندک وام

شهیدی‌نسب (۱۳۹۳)، در تحقیقی با استفاده از نظرسنجی از خبرگان، «مبلغ اندک وام» را یکی از آسیب‌های نظام بانکی ایران در اعطای اعتبار خرد معرفی کرده است. در تأمین مالی خرد معمولاً اندازه وام‌ها کوچک است، اما مقیاس کوچک بودن از دیدگاه مؤسسات و نهادهای مختلف برحسب نیازهای گروه هدف، شرایط اقتصادی، اجتماعی جامعه و ... متفاوت است و تقریباً استاندارد خاصی وجود ندارد. یکی از شاخص‌های مرتبط با این زمینه، شاخص عمق دسترسی است که از مقایسه اندازه وام با درآمد سرانه به دست می‌آید و هرچه قدر کوچک‌تر باشد به معنی دسترسی بیشتر افراد فقیرتر به اعتبار خرد است.

طبق تعاریف مؤسسه بانکداری خرد شاخص بیشترین عمق دسترسی برابر با اندازه وام کمتر از ۲۰ درصد درآمد سرانه است. عمق متوسط به معنای اندازه وام بین ۲۰ تا ۱۴۹ درصد درآمد سرانه و بیشترین عمق به معنای اندازه وام بیش از ۱۵۰ درصد تا ۲۴۹ درصد درآمد سرانه است. برای بنگاه‌های کوچک هم عمق دسترسی بالاتر از ۲۵۰ درصد درآمد سرانه تعیین شده است.^۱

گادکوئین (۲۰۰۴) نشان می‌دهد که اندازه وام باید متناسب با نیاز و توان فقرا باشد و اندازه بزرگ وام‌ها می‌تواند باعث کاهش نرخ بازپرداخت شود. از طرفی اندازه وام باید کفاف راه‌اندازی یک کسب‌وکار خرد را به وام‌گیرنده بدهد. برای دستیابی به هر دو هدف، یعنی توان بازپرداخت وام و نیز راه‌اندازی و توسعه کسب‌وکار خرد، مؤسسات تأمین مالی خرد غالباً از روش وام‌دهی صعودی استفاده می‌کنند. در این روش، در صورت بازپرداخت به موقع وام‌گیرنده، در نوبت بعدی مبلغ بیشتری برای توسعه کسب‌وکار به او داده می‌شود.

۷-۵. مشکلات فرهنگی

عوامل فرهنگی می‌توانند در موفقیت تأمین مالی خرد مؤثر باشند. نفت سرمایه ملی و منافع حاصل از

آن حق همه ایرانی‌هاست و باید درآمد حاصل از آن صرف سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های کشور شود تا به‌طور غیرمستقیم نسل حاضر و آینده از آن منتفع شوند. اما برخی افراد بر این باورند که با توجه به اینکه بخش اعظم بودجه دولت از درآمدهای نفتی تأمین می‌شود، هرگونه وام و قرض از دولت حق آنهاست و نیازی به بازپرداخت نیست. همچنین حمایت از طبقات فقیر و محروم جامعه به‌واسطه صدقات و کمک‌های خیرخواهانه از دیرباز در جامعه ما وجود داشته و سبب شکل‌گیری این باور در برخی افراد فقیر شده که نیازی به بازپرداخت پولی که به شکل قرض در اختیار آنها قرار می‌گیرد نیست. فرهنگ‌سازی برای تغییر این باورهای غلط در نرخ بازپرداخت مؤسسات تأمین مالی خرد دولتی و مردمی می‌تواند مؤثر باشد.

راهکارها و پیشنهادهای

ایدئولوژی محمد یونس در انتقاد از نظام سرمایه‌داری و بانکداری متعارف و طراحی سازوکارهای ابتکاری وی سبب ایجاد شیوه‌های در تأمین مالی در دهه ۱۹۷۰ گردید که نتیجه آن نجات میلیون‌ها فقیر در جهان به‌واسطه ایجاد اشتغال و توسعه کسب‌وکارهای خرد بوده است. امروزه برنامه‌ها و مؤسسات تأمین مالی خرد در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه گسترش یافته‌اند و طبق آخرین اطلاعات گردآوری شده بیش از ۲۰۰ میلیون فقیر را در جهان پوشش می‌دهند. نمونه‌های موفقی چون بنیاد گرامین در بنگلادش و بانک راکیات اندونزی می‌توانند به‌عنوان الگویی مناسب مطرح شوند، اگرچه شکست‌هایی نیز در برنامه‌های تأمین مالی خرد در دنیا وجود داشته که می‌توان از آنها درس گرفت.

اگرچه نهادها و برنامه‌های متعددی در ایران وجود دارند که فعالیت آنها در اعطای وام‌های کوچک ممکن است مشابه با نهادهای تأمین مالی خرد تلقی شود، اما مقایسه ساختار و عملکرد این نهادهای بومی با الگوی اصیل تأمین مالی خرد نشان می‌دهد در ایران برخلاف تجارب موفق خارجی به تأمین مالی خرد به‌عنوان یک برنامه چندبعدی نگاه نشده و منظور از آن تنها اعطای وام‌های با مبالغ کوچک است. نتیجه این رویکرد ناکامی برنامه‌های تأمین مالی خرد در دستیابی به اهداف متصور یعنی ایجاد اشتغال و کاهش فقر است.

مشکلاتی چون اتخاذ رویکرد نادرست دولت در اجرای برنامه‌های تأمین مالی خرد، نبود رابطه میان وام و پس‌انداز و عدم اتکای مؤسسه تأمین مالی به پس‌انداز مشتریان، نبود ساختار نظارتی مناسب، خلأ آموزش برای ایجاد تقاضای کالاها و خدمات تولید شده توسط فقرا، انتخاب نامناسب و یا مشخص نبودن گروه‌های هدف، ناچیز بودن مبالغ وام و پاره‌ای مشکلات فرهنگی موانعی هستند که باید برای رفع آنها چاره‌اندیشی شود. براساس بررسی‌های انجام شده در این گزارش پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

– دولت‌ها از برنامه‌های ناگهانی ایجاد اشتغال با اهداف پوپولیستی اجتناب کنند. تجربه‌ها نشان

- می‌دهد این برنامه‌ها به دلیل ناپایداری و وابستگی به منابع دولتی به صورت پایدار ایجاد اشتغال نمی‌کنند.
- میان دستگاه‌های دولتی که در زمینه تأمین مالی خرد سابقه و تجربه دارند و سازمان‌هایی که به تازگی به این حوزه ورود می‌کنند هماهنگی لازم برای انتقال تجربیات ایجاد شود و از شروع طرح‌هایی بدون ملاحظه عملکرد طرح‌های قدیمی‌تر، بدون هماهنگی با سایر سازمان‌ها و نهادهای مرتبط دولتی و یا بدون پیش‌بینی منابع مالی لازم اجتناب شود.
 - دولت به جای اعطای تسهیلات یارانه‌ای فردی به طور مستقیم و ایجاد هزینه‌های نظارتی بالا، به صندوق‌ها و تشکل‌هایی که با اتکای به پس‌اندازهای اعضا تشکیل و اداره می‌شوند و از نظارت درون‌گروهی با استفاده از سازوکارهای تأمین مالی خرد برخوردارند کمک‌های مالی ارائه دهد.
 - بین مؤسسات تأمین مالی خرد و مراکز دانشگاهی و پژوهشی اتصال برقرار شود تا با هدایت و نیازسنجی این مراکز، استفاده‌کنندگان از اعتبارات خرد در راستای نیازهای بازار به تولید کالاها و خدمات پردازند.
 - فقیرترین فقرا از برنامه‌های تأمین مالی خرد حذف شوند و با سایر روش‌های حمایتی دولت مانند کمک‌های بلاعوض از آنها پشتیبانی شود.
 - از ابتکارات تأمین مالی خرد مانند وام‌دهی گروهی و حذف وثیقه، برنامه‌های آموزشی، وام‌دهی صعودی و ... در اجرا استفاده شود تا هزینه‌های نظارت کاهش یافته و نرخ بازپرداخت وام‌ها افزایش یابد.
 - بانک‌ها در ایران بستر مناسبی برای گسترش تأمین مالی خرد نیستند، زیرا با توجه به ساختار سهامی و لزوم توزیع سود در نظام بانکی و از طرفی حرمت ربا و مشکلات اجرایی روش‌های مشارکتی، پیاده‌سازی بانکداری خرد توجیه اقتصادی ندارد؛ لذا تقویت و اصلاح ساختار تشکل‌های مردم‌نهاد، بانک‌های قرض‌الحسنه و تعاونی‌های اعتبار بر اساس اصول و بنیان‌های الگوی تأمین مالی خرد توصیه می‌شود.
 - از انحراف تخصیص منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها جلوگیری شود. تفکیک بخش قرض‌الحسنه بانک‌های تجاری و اختصاص آن به بانک‌های قرض‌الحسنه می‌تواند به تخصیص بهینه این منابع و در نتیجه رفع مشکل کمبود منابع در تأمین مالی خرد در ایران کمک شایانی نماید.
 - در ساختار تعاونی‌های اعتبار تجدید نظر شود به نحوی که امکان نظارت‌های درونی افزایش یابد و هماهنگی در قوانین و مقررات و میان نهادهای ناظر تعاونی‌ها ایجاد شود.

منابع و مأخذ

۱. آقا بابایی، رضا. «تحلیل مسائل نهادی تأمین مالی خرد برای ارائه سازوکار عملیاتی آن در ایران»، رساله دکتری دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.
۲. ابراهیمی سالاری، تقی و مهدی، نریمانی و سیدمحمد، سید حسینی. وقف پول در نقش اعتبارات خرد به‌عنوان ابزار نوین اسلامی و پیامدهای بالقوه آن، وقف میراث جاویدان، ش ۸۲، ۱۳۹۲.
۳. احمدخان، اعجاز و محمد، عبیدالله و طریق الله خان، تأمین مالی خرد اسلامی، ترجمه سید محمدرضا سید نورانی، چ اول، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱.
۴. بانک کشاورزی، بررسی تطبیقی عملکرد برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران، اداره کل تحقیق و توسعه، ۱۳۹۲.
۵. رشیدی، مهدی. امکان‌سنجی تشکیل مؤسسه مستقل تأمین مالی خرد اسلامی در ایران (با تأکید بر جامعه روستایی)، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۶.
۶. جمشیدیان، مهدی. الگوی اسلامی ایرانی تأمین مالی خرد، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹.
۷. طغیانی دولت آبادی، مهدی. تأمین مالی خرد در ایران و راه‌های توسعه آن (با رویکردی اسلامی)، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۶.
۸. مافی، فرزانه. اعتبارات خرد و ویژگی‌ها، تجارب، ملاحظات، راهبردها، مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، ۱۳۸۵.
۹. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، آسیب‌شناسی نظام بانکی ۱. ساماندهی تجهیز و تخصیص منابع قرض‌الحسنه بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی، ۱۳۹۴.
۱۰. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، بانک‌های قرض‌الحسنه در ایران، ابعاد قانونی، روند شکل‌گیری و ارزیابی عملکرد، ۱۳۹۳.
۱۱. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، نقش صندوق‌های قرض‌الحسنه در بازار غیرمتمشکل پولی و نحوه نظارت بر آنها، دفتر مطالعات اقتصادی، ۱۳۹۴.
۱۲. مصباحی مقدم، غلامرضا و دیگران. وقف به مثابه تأمین مالی خرد اسلامی: ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی در کشور، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ش ۵، ۱۳۹۰.
۱۳. مؤسسه بین‌المللی خدمات مالی خرد (تاک)، برنامه تأمین مالی با رویکرد بانکداری پیوندی، گزارش پیشرفت برنامه، اسفند ۱۳۹۴.
۱۴. میسمی، حسین و علی، حسن‌زاده و مصطفی، شهیدی‌نسب. رویکردی مرحله‌ای برای استفاده از عقود مشارکتی در تأمین مالی خرد اسلامی، دو فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، سال ششم، ش ۲، ش پیاپی ۱۲، ۱۳۹۱.
۱۵. یونس، محمد. جهانی بدون فقر، ترجمه علی تیماجی و همکاران، مؤسسه پرتو، ۱۳۸۸.
16. Daley Harris, 2009, "State of the Microcredit Summit Campaign Report 2009", processed www.microcreditsummit.org
17. Grameen, 2014, "Grameen Foundation annual report 2013-2014", Grameen Foundation.
18. Grameen, 2015a, "Grameen and Yunus Organization Network At a Glance", Grameen Foundation.

19. Grameen, 2015b, “Grameen Bank: FAQ”, <http://www.grameen-info.org/faq>, accessed at July 2015.
20. Larence, L. Y., 1998. “Building Social Capital from The Center: A villae level Investigation of Bangladesh’s Grammen Bank”, Center for Social Development, working paper 98-4, Washington University in St. Louis.
21. Mohomed, Mamode Raffick Nabee; “Islamic Microfinance Cooperatives to Meet the Financial Needs of the Community”, Global Islamic Microfinance Forum, Dubai, 2012.
22. Reed, larry R, 2014, The State of the Microcredit Summit Campaign Report, 2014, Micro Credit Summit Campaign.
23. Saxena, S. 2015. “The 2010 Microfinance Crisis in Andhra Pradesh, India and its Implications for Microfinance in India”, *Reconsidering Development*, 3 (1).
24. Schreiner, M., and J. Yaron, 2001. “Development finance institutions, Measuring their subsidy”, Washington D.C., World Bank.
25. SKS, 2015. “SKS: Know SKS: Our Approach”, www.sksindia.com, accessed at July 2015.

مرکز پژوهش‌ها
مجلس شورای اسلامی

شماره مسلسل: ۱۵۱۸۸

شناسنامه گزارش

عنوان گزارش: الگوی تأمین مالی بنگاه‌های کوچک و متوسط ۷. تأمین مالی خرد؛ تجربه جهانی و وضعیت ایران

نام دفتر: مطالعات اقتصادی (گروه مطالعات محیط کسب‌وکار)

تهیه و تدوین: مریم احمدیان

اظهار نظر کننده: موسی شهبازی غیائی

ناظران علمی: سید امیر سیاح، سید احسان خاندوزی

منتقاضی: معاونت پژوهش‌های اقتصادی

ویراستار تخصصی: _____

ویراستار ادبی: _____

واژه‌های کلیدی:

۱. تأمین مالی

۲. اعتبار

۳. فقر

۴. کسب‌وکار خرد

۵. اشتغال

تاریخ انتشار: ۱۳۹۵/۹/۲۹